

Między Bałtykiem a Morzem Czarnym

Szlaki międzymorza
IV – I tys. przed Chr.

Pod redakcją
Marcina Ignaczaka
Aleksandra Koško
Marzeny Szmyt

WYDAWNICTWO POZNAŃSKIE

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Prahistorii

Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV – I tys. przed Chr.

pod redakcją

Marcina Ignaczaka
Aleksandra Kośko
Marzeny Szmyt

Diskusje • tom 4

Wydawnictwo Poznańskie • Poznań 2011

Spis treści

WSTĘP 9

A. Koško, V. Kločko, SZLAKI TRANZYTOWE BAŁTYCKO-PONTYJSKIEGO MIĘDZYMORZA. WCZESNE ETAPY ROZWOJU: IV/III – POŁOWA I TYS. PRZED CHR. ZARYS PROJEKTU BADAWCZEGO 11

CZĘŚĆ I. MOŻLIWOŚCI IDENTYFIKACJI SZLAKÓW PRADZIEJOWYCH I ICH TECHNICZNYCH ZABEZPIECZEŃ

M. Makohonienko, PRZYRODNICZE ASPEKTY PRADZIEJOWYCH I WCZESNOHISTORYCZNYCH SZLAKÓW TRANZYTOWYCH BAŁTYCKO-PONTYJSKIEJ PRZESTRZENI KULTUROWEJ 21

W. Rączkowski, KWESTIA IDENTYFIKACJI PRZESZŁYCH SZLAKÓW TRANZYTOWYCH METODAMI TELEDETEKCYJNYMI 61

J. Rola, PROBLEM WYPOSAŻENIA TECHNICZNEGO PÓŁNOCNO-ZACHODNIEGO (ŚRODKOWOEUROPEJSKIEGO) ODCINKA SZLAKÓW BAŁTYCKO-PONTYJSKIEGO MIĘDZYMORZA: PRZEPRAWA PRZEZ NOTEĆ W ŻUŁAWCE MAŁEJ — FENOMEN CZY PRZECIĘTNOŚĆ? 71

CZĘŚĆ II. ZASOBY SUROWCOWE MIĘDZYMORZA JAKO GENERATOR SZLAKÓW

J. Libera, A. Zakościelna, CYRKULACJA KRZEMIENIA WOŁYŃSKIEGO W OKRESIE NEOLITU I WE WCZESNEJ EPOCE BRĄZU NA ZIEMIACH POLSKICH 83

J. Czebreszuk, DROGI BURSZTYNU W PÓŁNOCNYM NADCZARNOMORZU. ZARYS PROBLEMATYKI 117

Ю. Бровендер, МЕДНЫЕ РУДЫ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ КАК СЫРЬЕ ДЛЯ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ЭПОХУ ПАЛЕОМЕТАЛЛА. (НА ОСНОВЕ ИССЛЕДОВАНИЙ КАРТАМЫШСКОГО ГОРНО-МЕТАЛЛУРГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА) 129

CZĘŚĆ III. SZLAKI MIĘDZYMORZA W KONTEKSTACH DOŚWIADCZEŃ CYWILIZACJI ANTYCZNYCH I ŚREDNIOWIECZNYCH

W. Tyborowski, SZLAKI KOMUNIKACYJNE I ŚRODKI TRANSPORTU ŚRÓDLĄDOWEGO W AZJI ZACHODNIEJ W EPOCE BRĄZU (IV – II TYS. P.N.E.) 147

P. Suchowska-Ducke, PRZESTRZEŃ KOMUNIKACYJNA PÓŁNOCNEGO NADCZARNOMORZA W OCZACH EGEJCZYKÓW 167

J. Cieszewska, GRECKA CHOROGRAFIA SZLAKÓW LĄDOWYCH SPOŁECZEŃSTW SĄSIEDZKICH W REJONACH PÓŁNOCNO-ZACHODNIEGO NADCZARNOMORZA 181

K. Pietkiewicz, ROLA TRADYCYJNYCH SZLAKÓW HANDLOWYCH NA TERENIE MIĘDZYMORZA W PÓŹNYM ŚREDNIOWIECZU 191

CZĘŚĆ IV. FORMOWANIE SIĘ SYSTEMU SZLAKÓW MIĘDZYMORZA W TRAKCIE EPOKI KAMIENIA I W POCZĄTKACH EPOKI BRĄZU

- A. Koško, M. Szmyt, UDZIAŁ SPOŁECZNOŚCI NIŻU ŚRODKOWOEUROPEJSKIEGO W POZNAWANIU ŚRODOWISK BIOCULTUROWYCH PEŁTY NADCZARNOMORSKIEJ: IV – IV/III TYS. BC 205
- J. Machnik, DALEKIE I BLISKIE WĘDRÓWKI PASTERSKIE NA STAROWYŻYNNYCH SZLAKACH EUROPEJSKICH W III TYS. BC 223
- J. Libera, J. Sobieraj, V. Konopla, NIEKTÓRE TYPY SCHYŁKOWONEOLITYCZNYCH TOPORÓW KAMIENNYCH JAKO POTENCJALNE WYZNACZNIKI MIĘDZYKULTUROWYCH SZLAKÓW KOMUNIKACYJNYCH BAŁTYCKO-PONTYJSKIEGO MIĘDZYMORZA 231
- S.D. Łysenko, M. Szmyt, ŚRODKOWE NADDNIEPRZE JAKO GRANICZNY AREAŁ OSADNICTWA LUDNOŚCI KULTURY AMFOR KULISTYCH 239
- К.П. Буятян, В. Самолюк, ПРОЯВИ СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ТЕРЕНАХ ВОЛИНИ І ПРОБЛЕМА ДАВНІХ ШЛЯХІВ 247
- V. Kločko, A. Koško, SPOŁECZNOŚCI KULTUR CERAMIKI SZNUROWEJ I STEPU NADCZARNOMORSKIEGO (JAMOWEJ ORAZ KATAKUMBOWEJ) W SYSTEMIE ORGANIZACJI SZLAKÓW BAŁTYCKO-PONTYJSKIEGO MIĘDZYMORZA 259
- P. Makarowicz, DALEKOSIĘŻNE I LOKALNE SZLAKI MIĘDZYMORZA BAŁTYCKO-PONTYJSKIEGO W POCZĄTKACH EPOKI BRĄZU 285
- С.Д. Лысенко, С.С. Лысенко, СУХОПУТНЫЕ КОММУНИКАЦИИ ВОСТОЧНОГО АРЕАЛА ТШИНЕЦКОГО КУЛЬТУРНОГО КРУГА 311

CZĘŚĆ V. SZLAKI MIĘDZYMORZA W TRAKCIE EPOKI BRĄZU I W POCZĄTKACH EPOKI ŻELAZA

- K. Ślusarska, TYP HORDEEVKA — STUDIUM PRZYPADKU. UWAGI O SYSTEMIE PONADREGIONALNYCH WIĘZI KULTUROWYCH OBSZARÓW DORZECZY WOHU – BUGU W ŚWIETLE DANYCH ARCHEOLOGICZNYCH I ICH INTERPRETACJI 367
- К.В. Горбенко, Ю.С. Гребенников, ГОРОДИЩЕ „ДИКИЙ САД”, КАК СВЯЗУЮЩЕЕ ЗВЕНО В КОНТЕКСТЕ ХОЗЯЙСТВЕННЫХ, ПОЛИТИЧЕСКИХ И КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ. XII-X ВВ. ДО Н.Э. 373
- M. Ignaczak, ROLA SZLAKÓW MIĘDZYMORZA W ROZWOJU SPOŁECZEŃSTW KULTURY ŁUŻYCKIEJ U SCHYŁKU EPOKI BRĄZU I W POCZĄTKACH EPOKI ŻELAZA 387
- Ю. Болтрик, ТРАСИ ТОРГІВЕЛЬНИХ ШЛЯХІВ ПОНТІЙСЬКО — БАЛТІЙСЬКОГО МЕЖИМОР'Я, ЯК НАПРЯМИ МАРШРУТІВ ЕКСПАНСІЇ СКІФІВ 397
- Л.С. Ключко, БУРШТИН У ВБРАННІ НАСЕЛЕННЯ СКІФІЇ (ШЛЯХИ ТА ФОРМИ ЗАПОЗИЧЕНЬ) 407
- Н. Кривальцевич, ТЕРРИТОРИЯ БЕЛАРУСИ В СИСТЕМЕ КОММУНИКАЦИОННЫХ ПУТЕЙ: III – НАЧАЛА II ТЫСЯЧЕЛЕТИЙ ДО Н.Э. 421
- В. Отрощенко, СИСТЕМА ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕНЬ ЗА ДОБИ БРОНЗИ НА ТЕРЕНАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я 441
- S. Czopek, ROLA SZLAKU DNIESTR – SAN W EPOCE BRĄZU I WE WCZESNEJ EPOCE ŻELAZA 453

Contents

INTRODUCTION 9

- A. Koško, V.I. Kločko TRANSIT ROUTES BETWEEN THE BALTIC AND BLACK SEAS: EARLY DEVELOPMENT STAGES — FROM THE 3RD TO THE MIDDLE OF THE 1ST MILLENNIUM BC 11

PART I. AVAILABLE MEANS OF IDENTIFYING PREHISTORIC ROUTES AND TECHNOLOGY IN THEIR CONSERVATION

- M. Makohonienko NATURAL ASPECTS OF PREHISTORIC AND EARLY HISTORIC TRANSIT ROUTES IN THE BALTIC-PONTIC CULTURAL AREA 21
- W. Rączkowski THE IDENTIFICATION OF TRANSIT ROUTES THROUGH REMOTE SENSING 61
- J. Rola CONSTRUCTION ISSUES IN THE NORTH-WEST (CENTRAL EUROPEAN) SECTION OF BALTIC-PONTIC INTER-REGIONAL ROUTES: THE NOTEĆ RIVER CROSSING IN ŻUŁAWKA MAŁA — MUCH ADO ABOUT NOTHING? 71

PART II. RAW MATERIALS FROM 'BETWEEN THE SEAS' AND THEIR ROLE IN CREATING COMMUNICATION ROUTES

- J. Libera, A. Zakościelna CIRCULATION OF THE VOLHYNIAN FLINT IN THE NEOLITHIC AND EARLY BRONZE AGE ON POLISH LANDS 83
- J. Czebreszuk WAYS OF AMBER IN THE NORTHERN PONTIC AREA. AN OUTLINE OF ISSUES 117
- J.M. Brovender COPPER ORES OF THE NORTHERN PONTIC REGION AS RAW MATERIALS FOR PRODUCTION ACTIVITY IN THE PALEO-METAL AGE (BASED ON THE STUDY OF THE KARTAMYSH ORE MINING AND METALLURGY COMPLEX) 129

PART III. ROUTES BETWEEN THE SEAS IN THE CONTEXTS OF EXPERIENCE OF ANCIENT AND MEDIEVAL CIVILIZATIONS

- W. Tyborowski COMMUNICATION ROUTES AND OVERLAND TRANSPORT MEANS IN WESTERN ASIA IN THE BRONZE AGE (4TH TO 2ND MILLENNIUM BC) 147
- P. Suchowska-Ducke COMMUNICATION SPACE OF THE NORTHERN PONTIC AREA AS VIEWD BY AEGEANS 167
- J. Cieszewska GREEK CHOROGRAPHY OF LAND ROUTES IN NORTH-WESTERN PONTIC AREA 181
- K. Pietkiewicz THE ROLE OF TRADITIONAL INTER-REGION TRADE ROUTES BETWEEN THE SEAS DURING THE LATE MIDDLE AGES 191

PART IV. THE RISE OF THE SYSTEM OF ROUTES BETWEEN THE SEAS IN THE STONE AGE AND THE EARLY BRONZE AGE

- A. Koško, M. Szmyt CENTRAL EUROPEAN LOWLAND SOCIETIES AND THE PONTIC AREA IN THE 4TH AND 4TH/3RD MILLENNIUM BC 205
- J. Machnik SHORT AND LONG-DISTANCE PASTORAL JOURNEYS ALONG ANCIENT UPLAND ROUTES IN EUROPE IN THE 3RD MILLENNIUM BC 223
- J. Libera, J. Sobieraj, V. Konopla LATE NEOLITHIC STONE AXE-HAMMERS AS POTENTIAL MARKERS OF CULTURAL EXCHANGE IN BALTIC-PONTIC INTER-REGIONAL ROUTES 231
- S.D. Lysenko, M. Szmyt THE MIDDLE DNIEPER REGION AS A SETTLEMENT BORDER OF THE GLOBULAR AMPHORA CULTURE 239
- K.P. Bunjatjan, V. Samoljuk MANIFESTATIONS OF MIDDLE DNIEPER CULTURE IN THE VOLYN TERRITORY AND THE ISSUE OF ANCIENT ROUTES 247
- V. Kločko, A. Koško THE SOCIETIES OF CORDED WARE CULTURES AND THOSE OF BLACK SEA STEPPES (YAMNAYA AND CATACOMB GRAVE CULTURES) IN THE ROUTE NETWORK BETWEEN THE BALTIC AND BLACK SEAS 259
- P. Makarowicz LONG-DISTANCE AND LOCAL BALTIC-PONTIC INTER-REGIONAL ROUTES AT THE START OF THE BRONZE AGE 285
- S.D. Lysenko, S.S. Lysenko GROUND COMMUNICATIONS OF THE EASTERN AREA OF THE TRZCINIEC CULTURE CIRCLE 311

PART V. ROUTES BETWEEN THE SEAS IN THE BRONZE AGE AND THE EARLY IRON AGE

- K. Ślusarska HORDEEVKA — IMPLICATIONS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON EXTRA-REGIONAL RELATIONS (CULTURES OF THE BOH-BUG RIVERS BASIN) 367
- K.V. Gorbenko, J.S. Grebennikov THE “DYKYI SAD” FORTIFIED SETTLEMENT AS A UNITING LINK IN THE CONTEXT OF ECONOMIC, POLITICAL AND CULTURAL RELATIONS OF 1200 – 1000 BC (THE BALTIC SHORE, THE PONTIC REGION AND THE MEDITERRANEAN) 373
- M. Ignaczak THE ROLE OF INTER-REGIONAL ROUTES BETWEEN THE SEAS IN THE GROWTH OF THE LUSATIAN CULTURE AT THE END OF THE BRONZE AND START OF THE IRON AGES 387
- J. Boltrik PONTIC TRADE ROUTES — BALTIC SEA AREA AS A MAP OF SCYTHIAN EXPANSION 397
- L. Kločko AMBER IN GARMENTS AMONG SCYTHIAN POPULATIONS (WAYS AND FORMS OF RECEPTION) 407
- M. Kryvalcevič THE TERRITORY OF BELARUS IN THE SYSTEM OF COMMUNICATION ROUTES OF 3RD – EARLY 2ND MILLENNIUM 421
- V.V. Otroščenko THE BRONZE AGE COMMUNICATION ROUTE SYSTEM IN THE NORTHERN PONTIC AREA 441
- S. Czopek THE ROLE OF THE DNIESTER ROUTE — THE SAN RIVER IN THE BRONZE AND EARLY IRON AGES 453

List of authors 465

PRZEMYSŁAW MAKAROWICZ

Dalekosiężne i lokalne szlaki międzymorza bałtycko-pontyjskiego w początkach epoki brązu

Wprowadzenie

Zagadnienie wymiany dalekosiężnej, związane z funkcjonowaniem szlaków translokacji ludzi, dóbr i surowców, transferu wiedzy i technologii oraz cyrkulacji wzorców zachowań kulturowych w początkach epoki brązu na terenie umiarkowanej strefy Europy, było obiektem wielu publikacji (ostatnio: Kristiansen 1998; Harding 2000; Kristiansen, Larsson 2005; 2007). W odniesieniu do jej wschodniej prowincji ważną była praca Mariji Gimbutas (1965), w której autorka zaproponowała przebieg najważniejszych szlaków transeuropejskich od Renu i Rodanu po Ural i Morze Kaspijskie oraz od Bałtyku po Morze Śródziemne.

Szerszą dyskusję nad archeometryczną identyfikacją szlaków wiodących z obszarów nadbałtyckich ku Morzu Czarnemu w epoce brązu zainicjowały prace Aleksandra Koško promujące hipotezę o istnieniu szlaku Krym — Jutlandia (Koško 2001; 2002). Kluczową rolę w konstrukcji tej hipotezy odgrywała dyspersja kamiennych głowic buławek kaneluowanych (melonowatych), których pojawienie się w zlewni Bałtyku autor łączył z transmisją wzorców z obszarów pontyjskich. Tam z kolei idea buławek, interpretowanych jako przedmioty prestiżowe (insygnia władzy), dostała się drogą wymiany (handlu) z centrum genetycznego na Bliskim Wschodzie. Społeczności pontyjskie, głównie kultury katakumbowej (KK) miałyby zaadaptować, a następnie przekazać dalej na północny zachód model handlu bliskowschodniego, zorganizowany pierwotnie przez wyspecjalizowane firmy rodzinne.

Dystrybucja buław między Wołgą a Łabą była więc w przytaczanej koncepcji wiązana z transmisją społecznych i organizacyjnych wzorców cywilizacji Bliskiego Wschodu. W rejonie północnego Pontu handel mógł być stymulowany eksploatacją zasobów soli

z płytkich zatok u nasady Krymu (słonych jezior Siwaszu), ewentualnie też złóż miedzi w rejonie Donbasu. Szlak pontyjsko-bałtycki zorganizowały — według relacjonowanej koncepcji — grupy społeczności krewniaczych (tzw. ludzie szlaku), specjalizujące się w dalekosiężnym handlu. Dalsze rozprzestrzenienie wzorca mezopotamsko-pontyjskiego w kierunku Bałtyku było możliwe dzięki włączeniu w ów system interakcji grup ludności miejscowej, cechującej się znaczną hierarchizacją struktur i obecnością wyższych form rankingu, np. metalurgów z kręgu kultury unietyckiej (KU) — animatorów dalekosiężnej wymiany brązu i bursztynu na osi północ – południe oraz ich północnych kooperantów ze środowiska kultury iwieńskiej (KI). W przytaczanej koncepcji zaproponowano pięć wariantów szlaku Pont — Bałtyk, wykorzystujących doliny dużych rzek międzymorza. Jeden z nich wiódł z wybrzeża bałtyckiego dolinami Wisły, Bugu i Bohu na wybrzeże Morza Czarnego. Z uwagi na znaczne skupisko buław centralną rolę jako rejon etapowy (przystankowy) „na szlaku” miały odgrywać Kujawy, region, gdzie — według komentowanej hipotezy — najwcześniej zaadaptowano mezopotamsko-pontyjski model handlu dalekosiężnego. Tradycje kujawskie rozprzestrzeniły się na dorzecze Odry (potem Morawy i Dunaju) oraz środkowej i górnej Wisły, a następnie przez Rabę, Poprad i Wisłoka w stronę Wagu i Dunaju. Społeczeństwa późnej KU, KI, kultury Mad’arowce (KMa), kultury Otomani/Füzesabony (KO/KF), trzcinieckiego kręgu kulturowego (TKK) i kultury mogiłowej (KMo) włączyły buławki w istniejący system wymiany południkowej, wiążący społeczeństwa Morza Egejskiego, Adriatyku i Bałtyku. Po dezintegracji KU buławki miałyby wręcz przejąć rolę wyrobów z metalu, stały się symbolem władzy, wysokiej rangi w większości krewniaczo zorganizowanych

społeczności wymienionych ugrupowań (Koško 2001; 2002).

Sceptycyzm co do możliwości włączenia dorzecza Bugu w ramy szerszego, ponadregionalnego układu cyrkulacji wzorców cywilizacyjnych wyraziła Halina Taras (2007). W swojej pracy na temat kontaktów społeczności regionu lubelskiego (obejmującego ważny odcinek jednej z potencjalnych odnóg szlaku bałtycko-pontyjskiego) ze światem zewnętrznym w starszej epoce brązu nie dostrzega ona wyraźnych wskaźników wymiany dalekosiężnej. Analizując dystrybucję różnego typu przedmiotów prestiżowych (m.in. buławek kanelurowanych), cytowana autorka twierdzi, że strefa ta nie była włączona w wymianę o charakterze dalekosiężnym rozumianą jako zorganizowany i regularny przepływ wyrobów z jednego do drugiego regionu (na rynek zewnętrzny) w zamian za inny towar lub usługę. Główne komunikacyjne szlaki nie przecinały regionu, nie było tu też zbyt wielu potencjalnych klientów na towary luksusowe (Taras 2007). Produkcja była nastawiona na rynek wewnętrzny, choć pewną rolę odgrywały naśladownictwa — imitacje nielicznych przedmiotów importowanych. Dominowała wymiana lokalna, sąsiedzka: między osadami, łańcuskowa. Obce wzorce i przedmioty dostawały się w ten rejon wskutek różnych przyczyn: np. dzięki relacjom i zależnościom na poziomie rodziny i wspólnoty (przez małżeństwa i alianse, działalność wędrownych rzemieślników, a więc wraz z ludźmi). Ich obecność mogła być efektem wymiany okazjonalnej, rabunku, wymiany w jej właściwym rozumieniu: przedmiotu za przedmiot lub przedmiotu za usługę. Krótko mówiąc, dystrybucja przedmiotów luksusowych nie musiała być związana ze zorganizowaną wymianą dalekosiężną, dominowały formy kontaktu lokalnego lub regionalnego. Mimo tych zastrzeżeń cytowana autorka uznaje, że dzięki m.in. pozycji geograficznej Lubelszczyzny również i tutaj mamy do czynienia ze wzorcami centralnoeuropejskimi, wschodnioeuropejskimi i pontyjskimi. Sporadycznie pojawiały się na niej przedmioty i wzorce z rejonu karpacko-transylwańskiego, Śląska i strefy pontyjskiej, niewiele natomiast było sygnałów inspiracji z rejonu Bałtyku: ze strefy oddziaływań kręgu unietyckiego i jego klienteli (np. bransoleta z Puław-Włostowic wykonana w stylistyce KU; Taras 2007). Tak różne spojrzenia na możliwości identyfikacji dróg i mechanizmów pojawiania się określonych wzorców i ich materialnych egzemplifikacji między Bałtykiem a Morzem Czarnym we wczesnej epoce brązu skłaniają do bardziej całościowej analizy tytułowego zagadnienia.

Trzeba odpowiedzieć na pytanie o możliwości zweryfikowania niezwykle interesującej poznawczo koncepcji szlaku zwanego hasłowo szlakiem Krym — Jutlandia. Czy rzeczywiście jedna z jego dalekosiężnych odnóg, wiodąca od wybrzeży bałtyckich

przez dolną Wisłę, Bug i Boh na wybrzeże Morza Czarnego funkcjonowała na progu epoki brązu? Czy są inne poza buławami identyfikatory drogi — szlaku między obu morzami? A jeśli tak, to kto go zorganizował i kontrolował? Kim byli „ludzie szlaku”? Jak był skonstruowany, jaki był stopień jego złożoności organizacyjnej?

I. Archeometria szlaków międzymorza

Jedną z najistotniejszych form przepływu dóbr, idei, wzorców, wiedzy i ludzi w społeczeństwach pradziejowych była wymiana międzygrupowa, zwana przez Marcela Maussa „całościowym faktem społecznym” (Mauss 2001: 167 n.). W społecznościach tradycyjnych nigdy nie była ona transakcją czysto ekonomiczną, miała duże znaczenie w życiu obrzędowym, szczególnie oprawę rytualną i różne scenariusze (por. też Sahlins 1972: 149 – 183; 1992; Levy-Strauss 1992: 107 n.; Kadrow 2001: 163). W odniesieniu do społeczności nierynkowych (tradycyjnych, przedindustrialnych, niepiśmiennych) najważniejsze były zapewne ceremonie wzajemnego obdarowywania (*gift-giving exchange*), związane zwłaszcza z obchodami świąt w ramach roku obrzędowego. W ugrupowaniach o bardziej złożonej strukturze społecznej istotną rolę odgrywała też redystrybucja dóbr. Wymiana była jednym z czynników współorganizujących strukturę społeczną, inicjowała i podtrzymywała interakcje społeczne, zwłaszcza w systemach o niewykształconych jeszcze w pełni instytucjach. W odniesieniu do epoki brązu podnosi się kwestię dalekosiężnych podróży specjalistów (np. odkrywców, rzemieślników, wojowników-najemników) i ich znaczącej roli w rozprzestrzenianiu nowych technologii czy sposobów walki. To dzięki wiedzy i nabytym umiejętnościom tych osób pewne innowacje i wzorce zachowań mogły pojawić się z dala od centrum, w którym powstały (Kristiansen, Larsson 2005: 39 n.; 2007: 26 n.).

W literaturze przedmiotu wylicza się szereg form, rodzajów i scenariuszy wymiany/handlu (przegląd — Renfrew 1984: 119 – 121; Renfrew, Bahn 2002: 335 – 368). Większość z tych propozycji to konstrukcje „czysto intelektualne”, niemające swoich konkretnych aplikacji, przykłady innych dotyczą m.in. świata egejskiego czy bliskowschodniego, a więc regionów znacznie różniących się stopniem złożoności struktur społeczno-politycznych i gospodarczych od Europy Środkowowschodniej. W odniesieniu do omawianej strefy Starego Kontynentu możliwe jest wykorzystanie tylko części z tych propozycji. Wydaje się, że dominowały tu transakcje niekomercyjne i niemasowe, bardziej wymiana niż handel w jego klasycznej postaci (np. Sherratt 1993; Hänsel 1995 [red.]; Kristiansen 1998; Harding 2000; Kadrow 2001; Kristiansen, Lars-

son 2005). Ponieważ jednak wymiana ma wymiar zarówno ekonomiczny (merkantylny), jak i społeczny, może być rozpatrywana jako dział gospodarki, ale także jako konstytutywny czynnik strukturyzacji wielkości społeczeństw.

Jednym z archeologicznych mierników szlakowości jest dyspersja przedmiotów prestiżowych (luksusowych, statusowych), wykonanych z surowców egzotycznych, pojawiających się z dala od miejsc powszechnego występowania (złóż) i centrów produkcji. Ich obecność w innych rejonach mogła być związana z jakąś formą dystrybucji zorganizowanej, incydentalnej lub przypadkowej: wymiany lub handlu (bez wnikania w różnice semantyczne tych pojęć) dalekosiężnego bądź sąsiedzkiego, łańcuszkowego. W myśl tej metody skartografowanie określonych typów wyrobów prestiżowych pozwala oznaczyć potencjalne drogi cyrkulacji ludzi, przedmiotów i wzorców kulturowych. Oczywiście pojawienie się przedmiotów luksusowych i ich wzorców z dala od centrów produkcji mogło być też efektem innych wydarzeń (np. działań wojennych), jednak wydaje się, że jedynie kontakty związane z bardziej lub mniej zinstytucjonalizowaną wymianą wyjaśniają to zagadnienie w sposób systemowy.

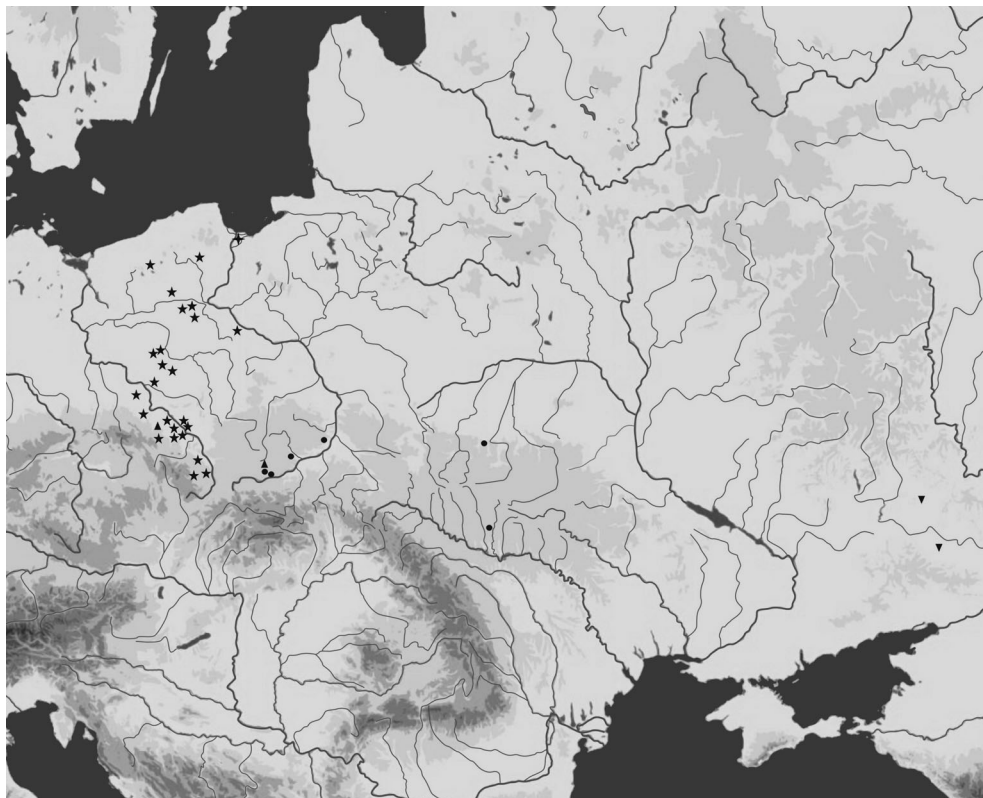
Do najważniejszych potencjalnych generatorów surowcowych powstania szlaków w międzymorzu bał-

tycko-pontyjskim można wymienić: bursztyn, miedź, krzemień, bazalt i sól. Wszystkie one występowały między Bałtykiem i Morzem Czarnym (szerzej — Makarowicz 2009; 2010). Rozmieszczenie wyrobów prestiżowych, zarejestrowanych na wspomnianym terenie, analizowano odrębnie dla początków epoki brązu (koniec III tys. i pierwsze wieki II tys. BC), kiedy to w rejonie międzymorza widoczne są oddziaływania KU, kultury mierzanowickiej (KM*i*) i kultury strzyżowskiej (KSt), oraz — przede wszystkim — dla okresu rozwoju struktur TKK, tj. większości pozostałego odcinka II tys. BC.

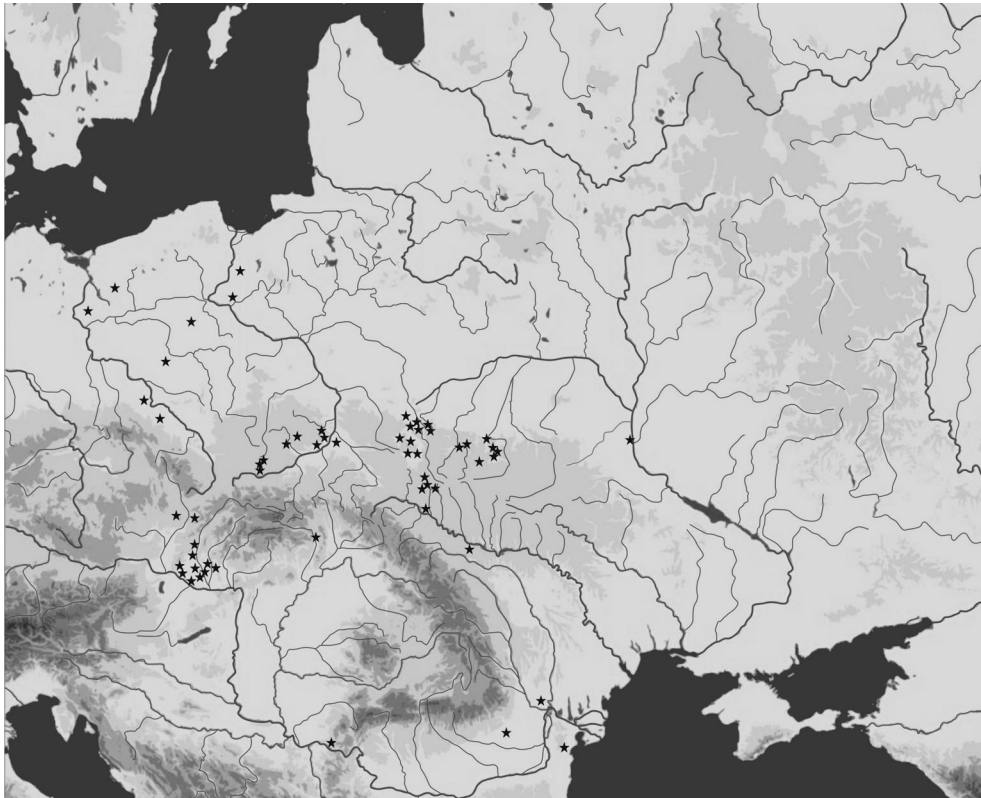
I.1. Schyłek III i początki II tys. BC

Rozpoczynamy od wyrobów z bursztynu, których dyspersja ku południowemu wschodowi w omawianym okresie nie jest zbyt widoczna. Przedmioty (paciorki) z tego surowca rejestruje się głównie w grobach, a ich dystrybucja nie ukazuje jakiegoś wyraźnego „szlaku transmisji” (ryc. 1).

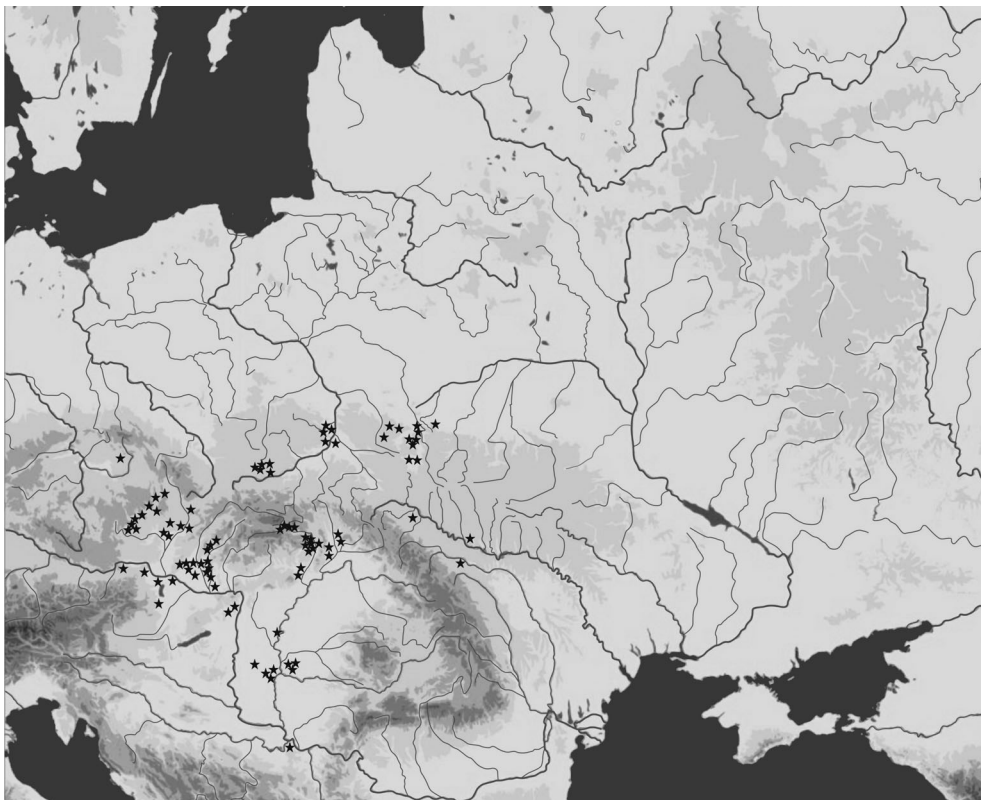
Na zachodniej Ukrainie nie rejestruje się zbyt wielu wyrobów metalowych o stylistyce unietyckiej, dominującej w strefie bałtyckiej (Makarowicz 1998; 2009; 2010; Czebreszuk 2001), w większości są to znaleziska przypadkowe. Można tu wymienić: naszyjnik ze zwinionymi końcami (*Ösenbalsringe*) z Horodenki, szty-

Ryc. 1. Dystrybucja paciorków bursztynowych w kulturach wczesnobrązowych w Europie Środkowo-wschodniej. Trójkąt — stanowiska kultury pucharów dzwonowatych; gwiazdka — stanowiska kultury unietyckiej; koło — stanowiska kultury mierzanowickiej; odwrócony trójkąt — stanowiska kultury katakumbowej. Według: Вангородська 1985; Bukowski 2002; Makarowicz 2010

Ryc. 2. Dystrybucja zausznicy w kształcie wierzbowego liścia w kulturach wczesnobronzowych w Europie Środkowo-wschodniej. Według: Kadrow 1995; 2001; Makarowicz 2010

Ryc. 3. Dystrybucja paciorków fajansowych w kulturach wczesnobronzowych w Europie Środkowo-wschodniej. Według: Kadrow 1995; Batora 2006; Makarowicz 2010

lety z Sarników, Balic i Wysocka, znalezione w kurhanach naddniestrzańskiej wersji KCSZ, szpilę cypryjską z Putiatyniec, szpile i bransolety odkryte w kurhanie VII z Balic, siekiery z podniesionymi bokami z Chilczyc i Sokoła czy bransolety ze skarbu w Lipie (Sulimirski 1968; Рындина 1980). Trzeba jednak zauważyć, iż niektóre z wymienionych artefaktów mogły też pochodzić z Kotliny Karpackiej, ze środowiska KO/KF (Makarowicz 2009; 2010 tam dalsza literatura).

Z kolei rozprzestrzenienie zausznic w kształcie wierzbowego liścia w kierunku wschodnim i południowo-wschodnim wiązało się z obecnością wspólnot KMi w dorzeczu Dniestru, na Podolu i Wołyniu oraz KSt na Wyżynie Wołyńskiej (ryc. 2 — Kadrow 2001). Część z wymienionych przedmiotów z miedzi i brązu poddano analizom spektralnym (Рындина 1980). Na ich podstawie stwierdzono, że większość wyrobów podkarpackiej kultury ceramiki sznurowej (KCSZ), KMi (w wersji gródecko-zdołbickiej oraz poczapskiej) i niektóre strzyżowskie wykonano z miedzi wołyńskiej (grupa I), znaczącą część (głównie KCSZ i KSt) z miedzi karpacko-transylwańskiej (grupa IV, metal „KT” wg Черных 1976), a nieznaczną z surowca kaukaskiego (grupa II). Wśród metali „strzyżowskich” wyróżniono też pulę przedmiotów, która prawdopodobnie jest efektem stopu surowca z grupy I i IV, a więc miedzi miejscowej i transylwańskiej (Рындина 1980).

Dystrybucja paciorków fajansowych (ryc. 3), będących elementami naszyjników znajdowanych w grobach późnej KMi oraz KSt, ukazuje koncentrację w rejonie górnej Wisły oraz duże skupisko w międzyrzeczu Wieprza i Bugu. Dalej na wschodzie występują pojedyncze znaleziska wzdłuż dolin Dniestru i Prutu. Centrum produkcji tych wyrobów znajdowało się w Kotlinie Karpackiej, a ich pojawienie się w inwentarzach KMi i KSt związane jest z inspiracjami KF (Kadrow 1995; 2001).

Podsumowując ten etap kontaktów między społecznościami zlewni Bałtyku i zlewni Morza Czarnego, można stwierdzić, że dyspersja przedmiotów prestiżowych w końcu III i na początku II tys. BC nie dostarcza mocnych dowodów na obecność szlaków łączących zlewnie obu mórz. Rozprzestrzenienie omawianych wyrobów wskazuje raczej na kontakty ludności w ramach sąsiadujących ze sobą regionów osadniczo-kulturowych (skupisk osadniczych) niż dalekosiężne interakcje parahandlowe.

I.2. Pozostały odcinek II tys. BC

Zarysowany obraz zmienia się wraz z pojawieniem się społeczeństw klasycznej fazy TKK, tj. około 1700 – 1600 BC. Rejestracja większej ilości różnego typu wyrobów prestiżowych może być symptomem udroźnienia bałtycko-pontyjskich arterii komunikacyjnych w tym okresie (szerzej Makarowicz 2009; 2010).

Wyroby bursztynowe (ryc. 4) z tego okresu odnotowuje się głównie w międzyrzeczu Odry i Wisły oraz

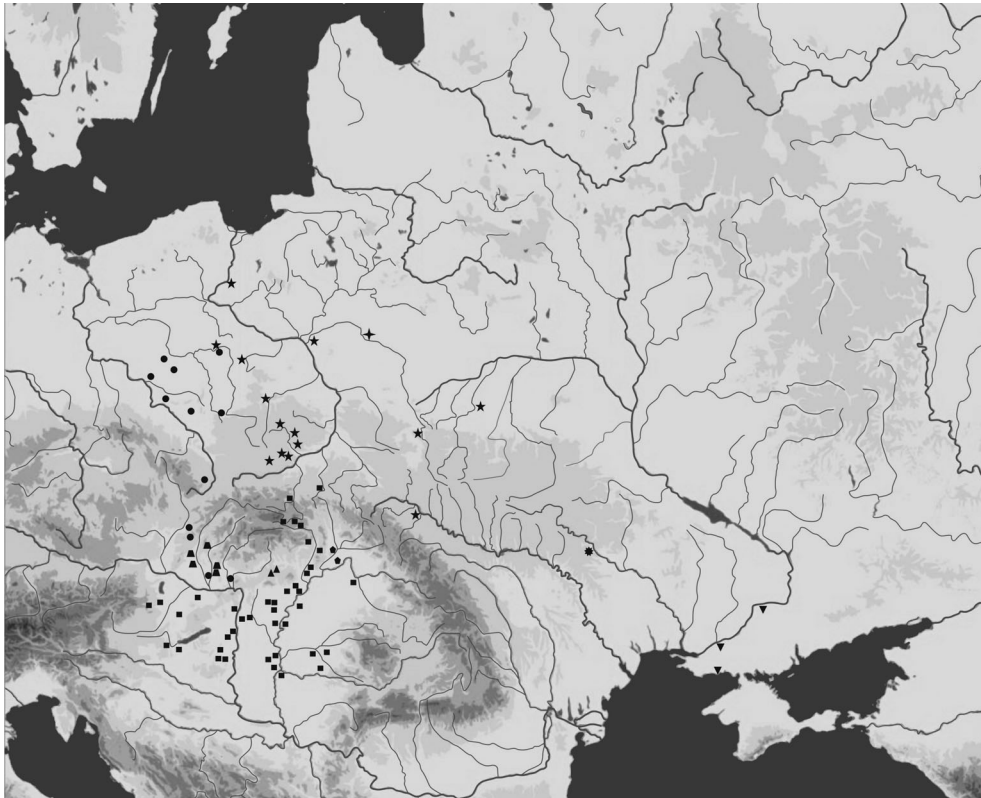
na południu — w Kotlinie Karpackiej, co należy łączyć z dalekosiężnymi szlakami transkarpackimi zorganizowanymi przez społeczności KO/KF i ich północnych kooperantów z małopolskiej enklawy kręgu trzcinieckiego (Górski, Makarowicz 2007). Widać jednak wyraźnie, że wyroby z sukcyntu, głównie koraliki (paciorki) „eksportowano” także w kierunku wschodnim i południowo-wschodnim. Podobnie jest z paciorkami szklanymi, będącymi elementami prestiżowych kolii, w skład których wchodziły też ozdoby z innych surowców (ryc. 5).

Buławki kanelurowane (ryc. 6) na terenie ekumeny TKK są dość liczne, choć tylko niektóre z nich pochodzą z kontekstów związanych jednoznacznie z omawianym kręgiem kulturowym. Wydaje się, że pewna odmiana buławek kanelurowanych typu B1 (z szerokimi żłobkami bez występów przy otworach) pojawiła się w międzyrzeczu Odry i Wisły w kontekście osadnictwa KMo i późnej fazy TKK i stąd rozprzestrzeniła się na wschód.

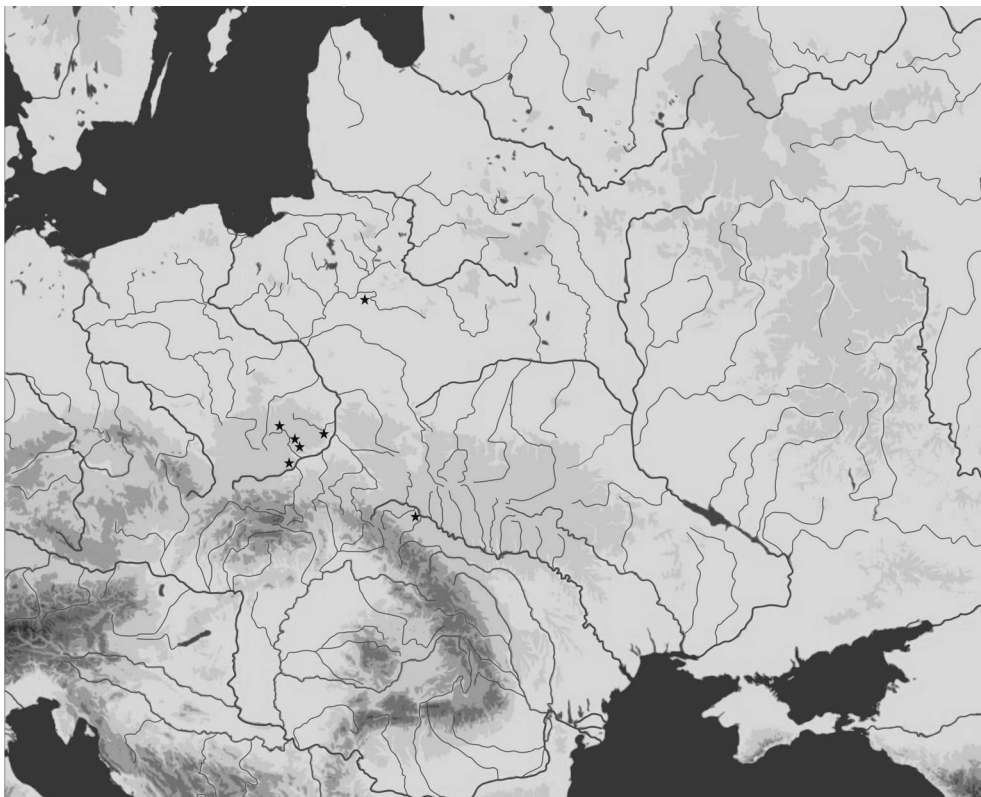
Siekiery i topory kamienne (ryc. 7) występują w grobach i na terenie osad w głównych enklawach osadniczych, zwłaszcza w dorzeczu górnego Dniestru, środkowego Dniepru, a także — w rozproszeniu — w międzyrzeczu dolnej Wisły i Prosnicy oraz górnym biegu Wisły. Ich znaleziska w dolinach dużych rzek lub na wododziałach między nimi mogą świadczyć o cyrkulacji tych wyrobów oraz potwierdzać obecność szlaków komunikacyjnych.

Dystrybucja wyrobów, które można rozpatrywać w kategorii przedmiotów prestiżowych: siekier i grotów (ryc. 8) oraz sierpów krzemiennych (Makarowicz 2009; 2010), jest dość wyraźnie związana z rejonami występowania surowca doborowego. Koncentracje tych przedmiotów znajdują się zasadniczo w południowej — wyżynnej części ekumeny TKK. Występują one w ramach enklaw usytuowanych w pobliżu złóż krzemienia wołyńskiego, tj. na Wyżynie Wołyńskiej na pograniczu z Polesiem Wołyńskim, zwłaszcza nad środkowym Styrem i górnym Horyniem, a także w dorzeczu górnego Dniestru i na Wyżynie Lubelskiej oraz — w mniejszym stopniu — na Wyżynie Małopolskiej. W pozostałych enklawach TKK rejestrowano je jednostkowo. Z tego surowca wykonywano większość sierpów, znaczną część siekier i grotów „trzcinieckich”. Spora liczba sierpów to znaleziska przypadkowe, bez dobrych kontekstów; ich związek z TKK może być problematyczny. Rozprzestrzenienie omawianych przedmiotów potwierdza istnienie rozległej sieci powiązań międzyregionalnych w ramach omawianej struktury kulturowej.

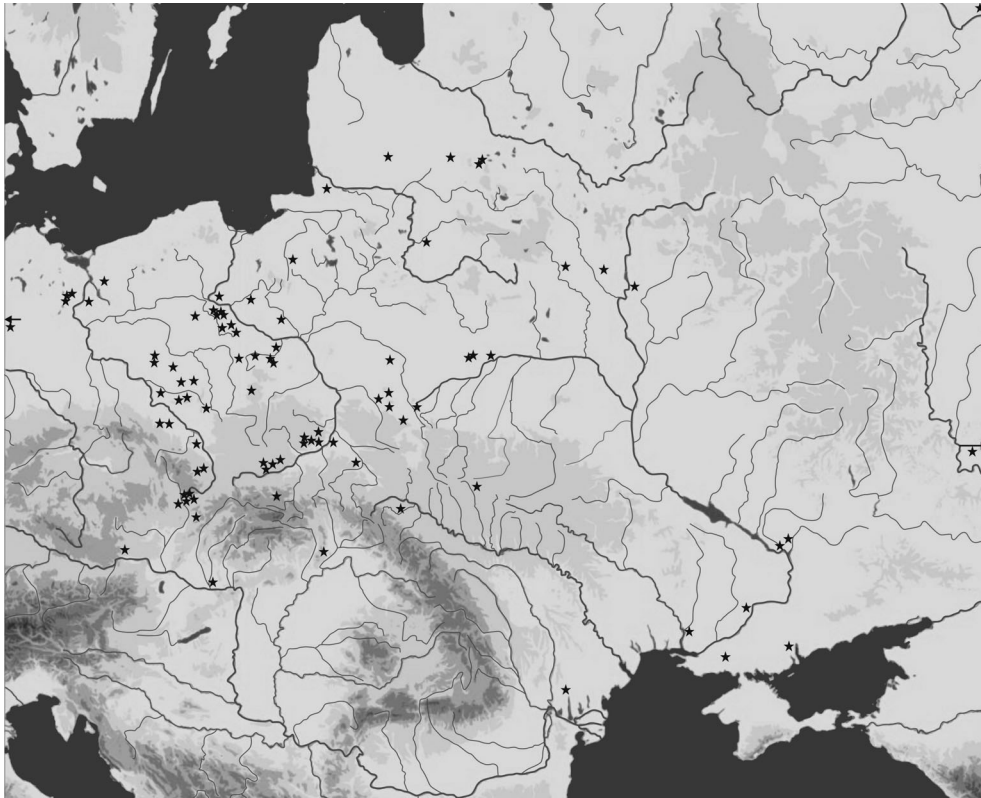
Interesujący jest rozkład stanowisk, na których udokumentowano tzw. przęśliki rogate, uważane — podobnie jak buławki — za rodzaj przedmiotu statutowego (insygnium władzy?). Przedmioty te występują w pasie od międzyrzecza Wieprza i Bugu po środkowe

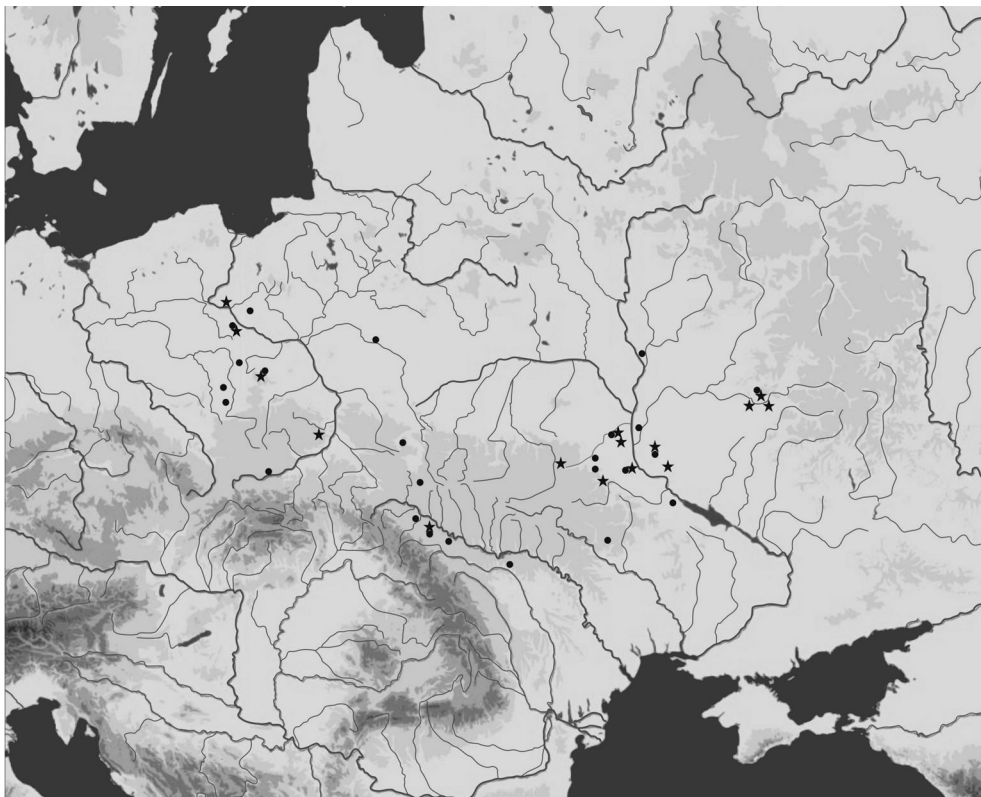
Ryc. 4. Dystrybucja paciorków bursztynowych trzcinieckiego kręgu kulturowego (gwiazdka) w kontekście znalezisk innych ugrupowań kulturowych. Legenda: kwadrat — stanowiska kultury Otomani/Füzesabony, trapez — stanowiska kultury Mad'arovec; kółko — stanowiska kultury mogiłowej, pięciokąt — stanowiska kultury Suci de Sus; trójkąt — stanowiska kultury pilińskiej; odwrócony trójkąt — stanowiska kultury bilozerskiej; słoneczko — stanowisko w Gordijivce. Według: Makarowicz 2009

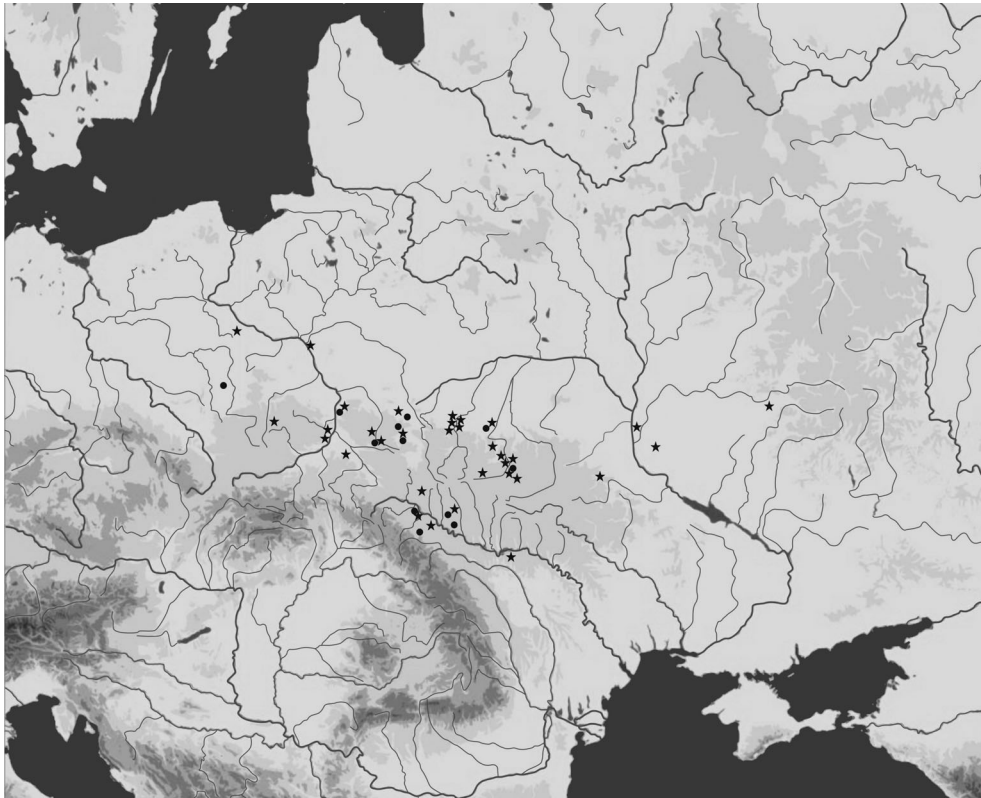
Ryc. 5. Dystrybucja paciorków (koralików) szklanych trzcinieckiego kręgu kulturowego. Według: Makarowicz 2009

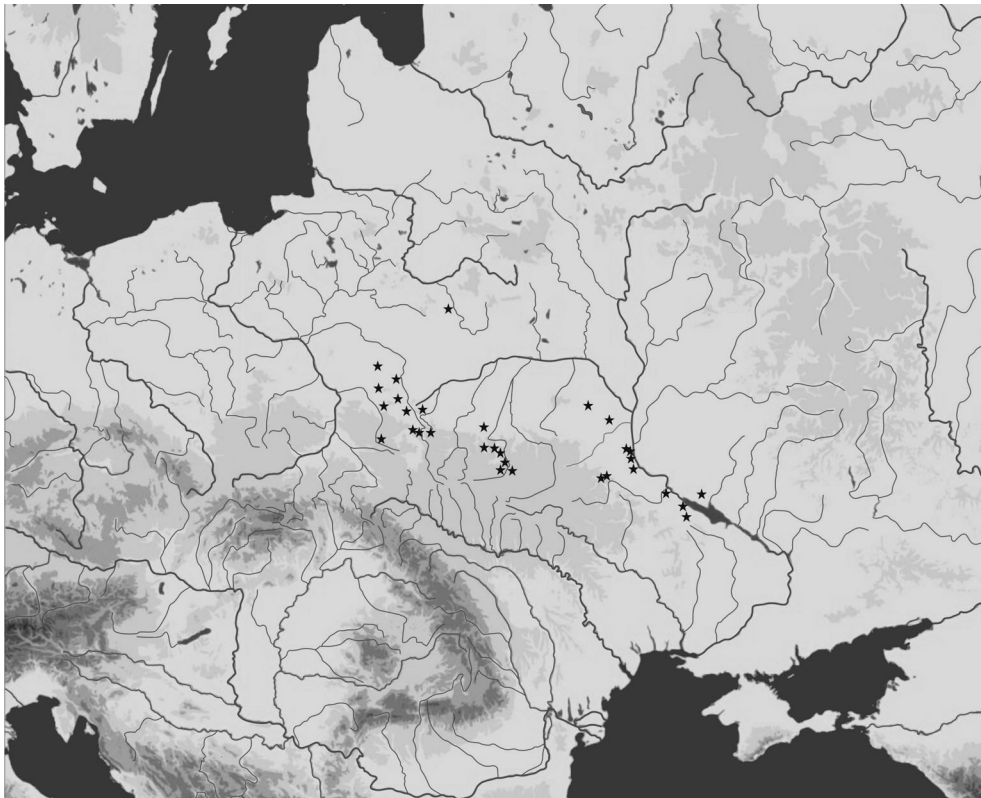
Ryc. 6. Dystrybucja buław kanelurowanych (większość znalezisk bez dobrych kontekstów) w Europie Środkowowschodniej. Według: Koško 2002; Makarowicz 2009

Ryc. 7. Dystrybucja siekier i toporów kamiennych ludności trzcinieckiego kręgu kulturowego. Siekiry (gwiazdka), topory — koło. Według: Makarowicz 2009

Ryc. 8. Dystrybucja siekier (gwiazdka) i grotów (koło) krzemiennych trzcinieckiego kręgu kulturowego. Według: Makarowicz 2009

Ryc. 9. Dystrybucja przęślików rogatych trzcinieckiego kręgu kulturowego. Według: Taras 2007; Makarowicz 2009

Naddnieprze (ryc. 9) w głównych skupiskach osadniczych kręgu trzcinieckiego, nie rejestruje się ich natomiast w zachodniej części ekumeny TKK.

Nie ma dowodów na użytkowanie ukraińskich złóż miedzi przez społeczności różnych enklaw TKK. Nieliczne analizy składu chemicznego przedmiotów z grobów — bogate wyposażenie grobów podkurhanowych (Ivanje¹, Netišyn), a także szpil i bransolet z Ditiniči i Kołosivki oraz szpil z Gulaj Gorodu ujawniły, że jest to metal pochodzący ze złóż z Kotliny Karpackiej (Березанская 1972; Черных 1992; Makarowicz 2009; 2010). Stylistyka wielu wyrobów prestiżowych, np. toporów z nieznanego miejsca na Wołyniu (ryc. 10a) i z Ivanja, kurhan I (ryc. 10b), czy też czekana z Zabołotova (ryc. 10c), wskazuje na ich genezę w środowisku KO/KF. Podobnie jest z wyrobami brązowymi zachodniej prowincji kręgu trzcinieckiego, w większości reprezentującymi metal typu FB1 (w terminologii SAM), a więc pochodzący z Kotliny Karpackiej (Dąbrowski, Hensel 2005; szerzej — Makarowicz 2010).

Skupiskowy charakter — w strefach najintensywniej zasiedlonych — ma dyspersja sztyletów (ryc. 11) i grotów oszczepu (ryc. 12) z brązu wiązanych z TKK, a w prowincji wschodniej także z metalurgią leboikivską, krasnomajacką i kardaszińską. Występują one głównie w grobach, skarbach, rzadziej na terenie osad, a tylko nieliczne można uznać za efekt transmisji wzorców między społecznościami zlewni Bałtyku i Morza Czarnego.

Ozdoby wielozwojowe rąk (bransolety, naramienniki), łączone z TKK, rejestrowano w skarbach (głównie w prowincji zachodniej) oraz grobach (zasadniczo w prowincji wschodniej). Na wschodzie większość z nich występowała w grobach podkurhanowych lub jako element wyposażenia bogatych pochówków beznasypowych (rejon środkowego Naddnieprza). Nieliczne koncentracje tych wyrobów odnotowano w kontekstach sepulkralnych w rejonie górnego Horynia oraz środkowego odcinka dorzecza Dniepru, między Teterewem a Rosią (ryc. 13). Generalnie analizowane przedmioty odkryto w większych skupiskach osadniczych TKK, w szerokim pasie ciągnącym się z północnego zachodu na południowy wschód. Występują one w wyżynnej części ekumeny TKK oraz w rejonach usytuowanych nieco na północ od niej, natomiast nie udokumentowano ich w pasie nizinnym, rozciągającym się na północ od środkowej Wisły po dorzecze Prypeci.

Ozdoby rąk, nóg i szyi zaopatrzone w tarczowate zakończenia pochodzą z podobnych kontekstów jak w przypadku ozdób wielozwojowych. W prowincji zachodniej TKK występują one zasadniczo (choć nie tylko) w skarbach, natomiast na wschodzie — głównie

w grobach, a zwłaszcza w grobach podkurhanowych. Największa koncentracja tych przedmiotów znajduje się między górną i środkową Wisłą oraz Prosną, mniejsze na Wyżynie Naddnieprzańskiej, nad górnym Słuczem oraz w międzyrzeczu górnego Dniestru i Prutu. Pojedyncze ozdoby tego typu odkryto na Polesiu Wołyńskim i Żytomierskim oraz nad środkowym Dnieprem (ryc. 14).

Diademy z ekumeny TKK udokumentowano głównie w grobach, zwłaszcza podkurhanowych (jednostkowo w skarbie). Niezbyt licznie pojawiają się w różnych enklawach (skupiskach osadniczych) omawianego kręgu kulturowego, jeden z nich odkryto w kurhanie w Barze w dorzeczu górnego Bohu (ryc. 15).

Szpile z romboidalną główką, rejestrowane w grobach TKK w Komarowie, kurhan 6, Gulaj Gorodzie i Małopołowockoje, stan. 3, w rejonie środkowego Naddnieprza (Sulimirski 1964; Березанская 1972; Bierezańska 1972: 296; Лисенко 2001), są charakterystyczne dla kompleksu Noua-Sabatinovka, incydentalnie dla kultury Wietenberg, Monteoru i Coslogeni (ryc. 16). Większość z nich występuje na wschodnim obrzeżu Karpat (Nizinie Rumuńskiej, Wyżynie Mołdawskiej) oraz w stepowej części południowej Ukrainy — na Nizinie Czarnomorskiej (Шарафутдинова 1987: 73 i ryc. 2). Zróżnicowane warianty tej szpili pojawiają się w inwentarzach wczesnobrązowych kultur z Europy Środkowej i Wschodniej (Kaiser 1997; Sava 2002: 181 n.).

Szpile o stylistyce KO/KF o główkach „gwoździowatych” i ślimacznicowatych (pastorałowatych) odkrywane są głównie w grobach. W międzyrzeczu bałtycko-pontyjskim były one niezbyt liczne, zarejestrowano je w kilku centrach osadnictwa TKK: na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej, Wyżynie Małopolskiej, w dorzeczu górnego Dniestru i na Wyżynie Wołyńskiej, a pojedynczo także nad środkowym Dnieprem i dolną Wisłą (ryc. 17).

Nieliczne wyroby ze złota, wyłącznie ozdoby — złote pierścienie i zawieszki będące elementami naszyjników, występują w różnych częściach ekumeny „trzcinieckiej”, zasadniczo w grobach podkurhanowych oraz w jednym skarbie (ryc. 18). Pierścienie z drutu o powrotnym zwoju (*Noppenringen*), wykonane z brązu lub ze złota, łączone są zazwyczaj z tradycją metalurgiczną klasycznej KU (np. Moucha 1963: 36; Zich 1996 226 n.; Bartelheim 1998: 61 n.; Kadrow 2001: 93). Wyroby takie występują również w Kotlinie Karpackiej, m.in. w kulturach Gyulavarsánd i Füzesabony (Bóna 1975: 134 i 159), być może jako swoisty wzorzec (spuścizna) „unietycki”, w większości wypadków reprezentują one jednak raczej zausznicze niż pierścienie. Na wschodzie wyroby ze złota odkryto na cmentarzyskach kurhanowych znajdujących się w pobliżu

¹Niepublikowane analizy spektralne 10 przedmiotów, wykonane przez E.N. Černycha, uzyskane dzięki pomocy dr. Jurija Brovendera i dr. Ljubov Orłovskiej, którym składam serdeczne podziękowania.

dolin dużych rzek: Dniestru, Bohu, Słucza i Horynia, w ramach większych regionalnych zgrupowań stanowisk TKK.

Interesujący dla rekonstrukcji szlaków międzymorza jest rozkład elementów rzędu końskiego — po bocznic z epoki brązu (Boroffka 1998; Kristiansen, Larsen 2005; 2007). Oprócz obecności w kluczowych skupiskach osadniczych odkryto je także wzdłuż dolin dużych rzek (ryc. 19). Przedmioty te świadczą o używaniu konia nie tylko do jazdy wierzchem, ale także jako siły pociągowej do ciągnięcia lekkich wozów, udokumentowanych w komentowanym okresie m.in. w kulturach wczesnobrązowych Kotliny Karpackiej, ale także na wschodzie. Dużą rolę konia jako podstawowego zwierzęcia domowego potwierdzają liczne depozyty pokonsumpcyjnych szczątków kostnych oraz groby — rytualne pochówki tego zwierzęcia (ryc. 20).

Ogół przedstawionych w skrócie informacji sugeruje znaczne ożywienie kontaktów między społecznościami mieszkającymi między Morzem Bałtyckim i Czarnym w II tys. BC. Ich intensyfikację należy łączyć z powstaniem nowej formacji kulturowej o randze struktury *long duree* — TKK (Makarowicz 2009a), której ekumena wiązała zlewiska obu mórz.

II. Organizacja szlaków międzymorza

Przyjęcie hipotezy o istnieniu systemu dalekosiężnych szlaków komunikacyjnych, łączących największe centra osadnicze TKK, a także te ostatnie z najważniejszymi europejskimi ośrodkami kulturowymi, implikuje konieczność określenia jego kształtu organizacyjnego. Składają się na niego: fizyczna przestrzeń, w której owe szlaki funkcjonowały, ich konstytutywne elementy — początek i miejsce docelowe, punkty pośrednie/przystankowe/etapowe, strefy kontaktowe etc., dalej animatorzy szlaku — „ludzie szlaku” (Koško 2001; 2002), a także mechanizmy przepływu grup ludzkich, cyrkulacji przedmiotów, transmisji wzorców, mód kulturowych, innowacji, wiedzy i idei.

Dystrybucja przedmiotów prestiżowych oraz niektórych wyrobów (względnie ich cech) bardziej powszechnych (np. typów naczyń, wzorców zdobniczych) w ekumenie TKK ukazuje ich koncentrację w ówczesnych centrach osadniczo-kulturowych (ryc. 21). Większość z nich zarejestrowano w kontekstach rytualnych (grobach, skarbach, obiektach ceremonialnych) bądź nieokreślonych (znaleziska przypadkowe), jedynie niewielką część odnotowano na terenie osad, w domach i obiektach o charakterze gospodarczym. Takie dominujące konteksty odkrycia wspomnianych wyrobów nie przeczą jednak obecności szlaków. Przedmioty prestiżowe (statusowe, insygnialne) rzadko kiedy

pozostawiano („gubiono”) na szlaku. Określone wyroby trafiały do skupisk ludzkich, a te znajdowały się zarówno w pobliżu głównych dróg translokacji, ale także w pewnym oddaleniu od nich. W wielu wypadkach pojawienie się wartościowych, waloryzowanych społecznie, przedmiotów czy wzorców w większych aglomeracjach osadniczych wiązało się z zejściem ze szlaku strategicznego (transkontynentalnego) ludzi zajmujących się profesjonalnie wymianą i wykorzystaniem szlaków mniejszej rangi. Jak zauważył Sławomir Kadrow (2001: 225), „wpływy” zewnętrznych środowisk kulturowych (wynalazki technologiczne, wzorce, formy organizacyjne, przedmioty prestiżowe, etc.) nie muszą rozchodzić się falowo czy liniowo, za każdym razem zostawiając ślady etapowe. Wręcz przeciwnie, w myśl teorii systemu światowego, zakładającego zhierarchizowanie każdej przestrzeni kulturowej, gospodarczej i politycznej, pewne zjawiska (np. metalurgia brązu czy też złożone organizacje typu wodzowskiego) pojawiają się tylko w rejonach, gdzie istniał popyt na określoną innowację i odpowiednie warunki dla jej adaptacji. Tak więc mechanizmy dystrybucji wyrobów prestiżowych, wzorców, innowacji czy wiedzy mogły być różne: od wymiany dalekosiężnej bezpośredniej i sukcesywnej, aż po jej formy ograniczone przestrzennie do transferów lokalnych „po linii” (*down the line*) czy też sąsiedzkiej wymiany łańcuszkowej (*prestige chain exchange*; Dąbrowski 1972: 193; Renfrew 1984: 119 – 121; Renfrew, Bahn 2002: 335 – 368; Harding 2000: 187 – 196).

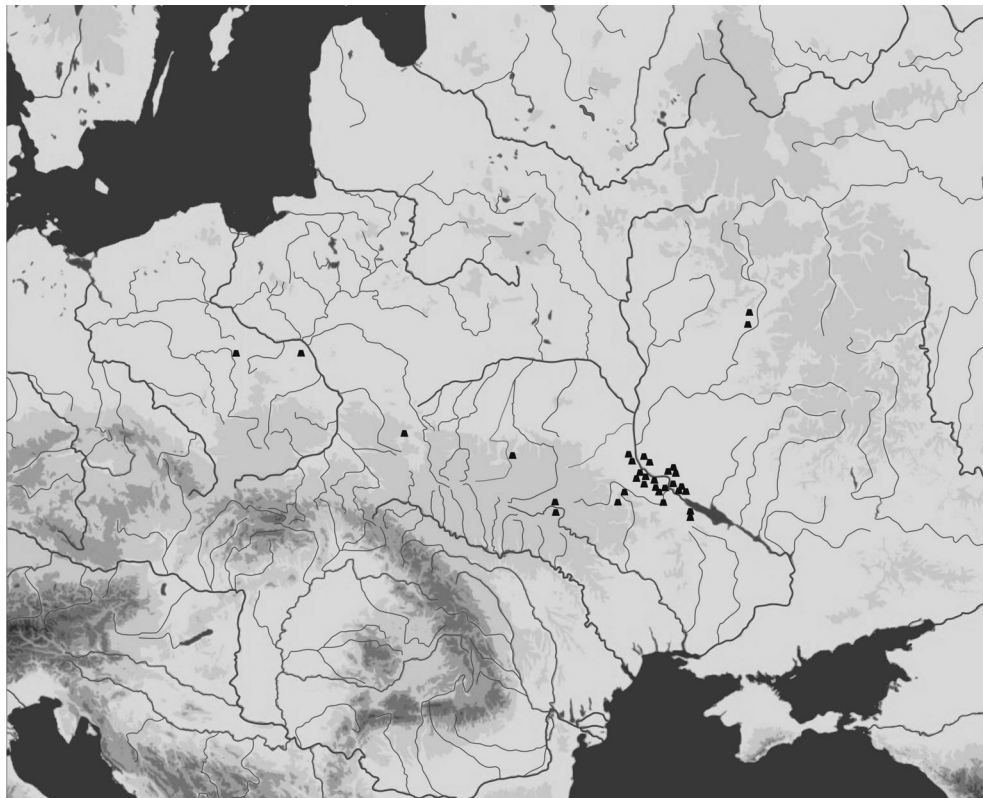
Pojawienie się niektórych wyrobów omawianego typu w pobliżu dolin rzecznych lub na wododziałach głównych rzek, płynących przez ekumenę trzciniecką oraz poza nią — w kierunku wspomnianych, ważnych centrów cywilizacyjnych, może sygnalizować obecność stałych lub okresowo funkcjonujących szlaków komunikacyjnych (ryc. 21). Przykładami długotrwałych, stabilnych szlaków w tym okresie (choć zmieniających czasem przebieg) są dalekosiężne połączenia z północy (rejonu nadbałtyckiego) na południe Europy, w kierunku Kotliny Karpackiej i dalej w strefę egejską. W końcu pierwszej połowy II tys. BC kluczowa w tym względzie była kooperacja małopolskiej enklawy TKK z pobliskim zgrupowaniem (północną ekspozyturą) KO/KF. Dzięki szlakom z północy, wiodącym przez aglomerację TKK na Wyżynie Małopolskiej i dalej przez przełęcze karpackie, wzdłuż Laborca, Ondavy, Topla, Torysa do różnych środowisk kulturowych Kotliny Karpackiej, dostawał się bursztyn (Marková 1993; Olexa 2003; Gašaj 2003; Batora 2006: 203 – 208), a do osad KO/KF, usytuowanych po północnej stronie łuku Karpat, także „trzciniecka” ceramika naczyniowa (efekt egzogamii?; Gancarski 2003). Na tereny między Prosną a Dnieprem, szczególnie w strefę wyżynną docierały natomiast przedmioty brązowe o stylistyce KO/KF (Górski, Makarowicz 2007).

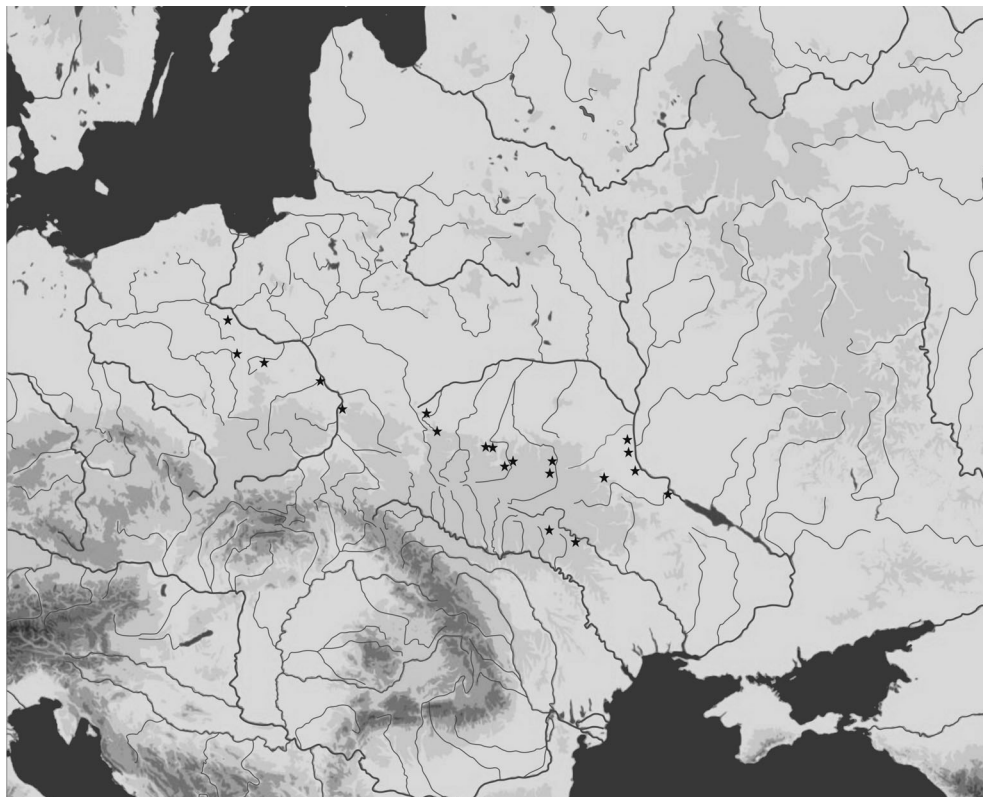
Ryc. 10. Prestiżowe artefakty trzcinieckiego kręgu kulturowego z Wyżyny Wołyńskiej. 1 — Ivanje, kurhan I; 2 — stanowisko nieznane (zachodni Wołyń); 3 — Ivanje, kurhan II; 4 — Zabolotów. Według: Свешников 1968; Makarowicz 2008; 2009. Fot. P. Makarowicz

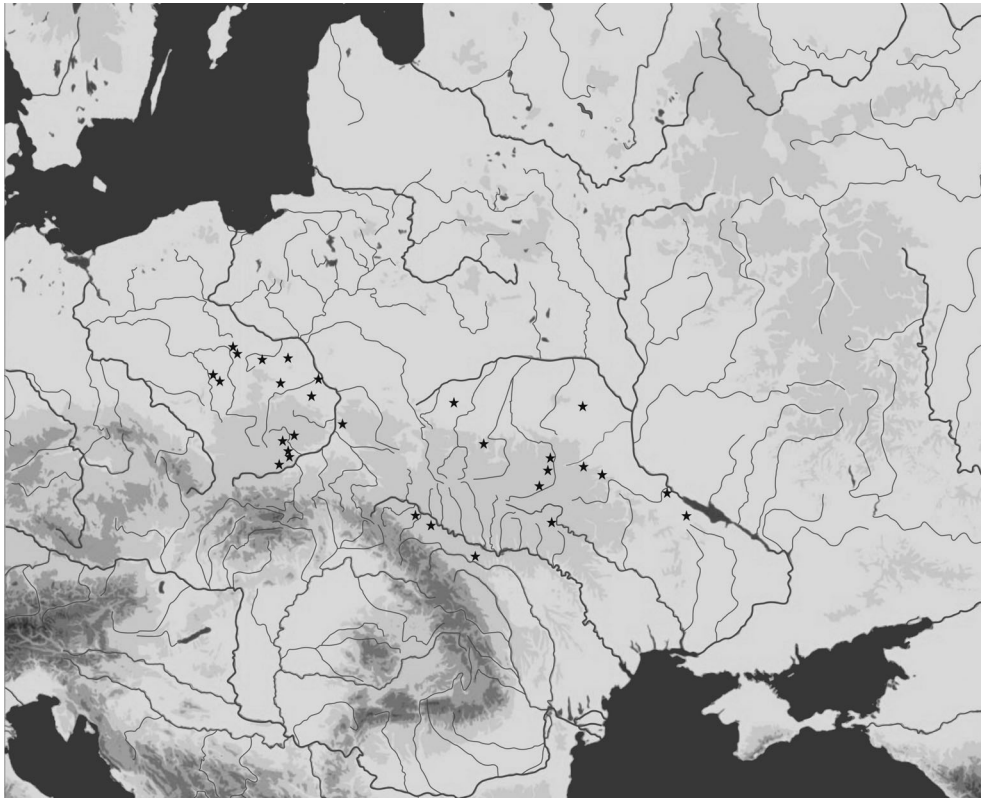
Ryc. 11. Dystrubucja szyletów trzcinieckiego kręgu kulturowego. Według: Makarowicz 2009

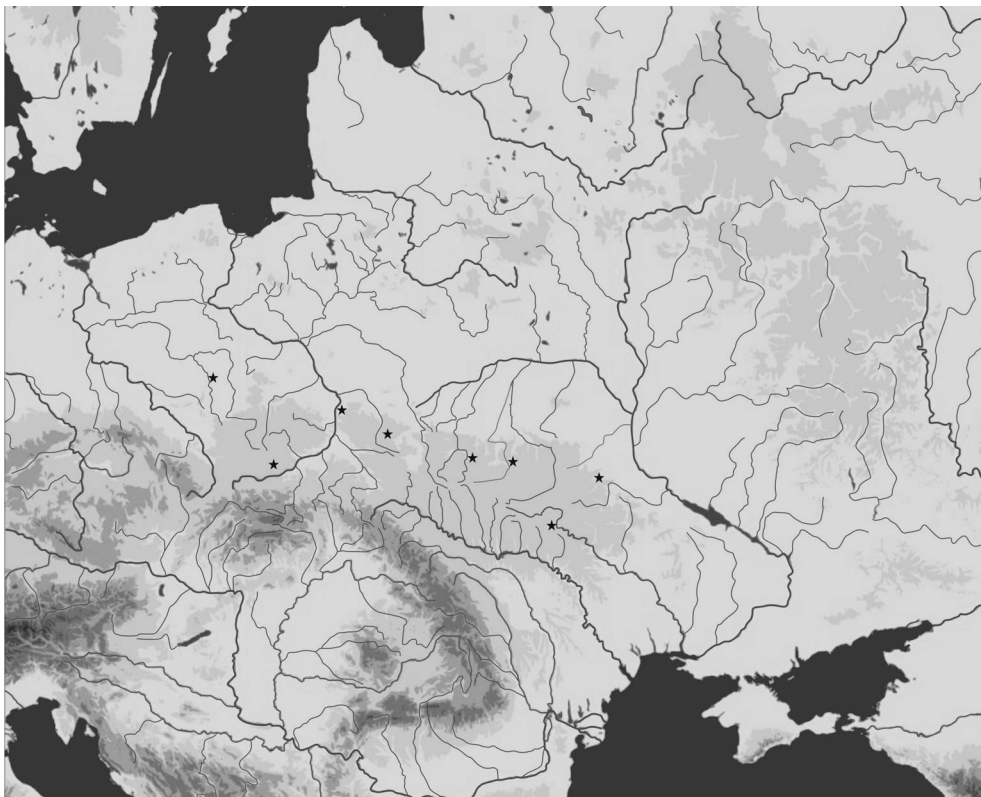
Ryc. 12. Dystrubucja grotów trzcienieckiego kręgu kulturowego. Według: Makarowicz 2009

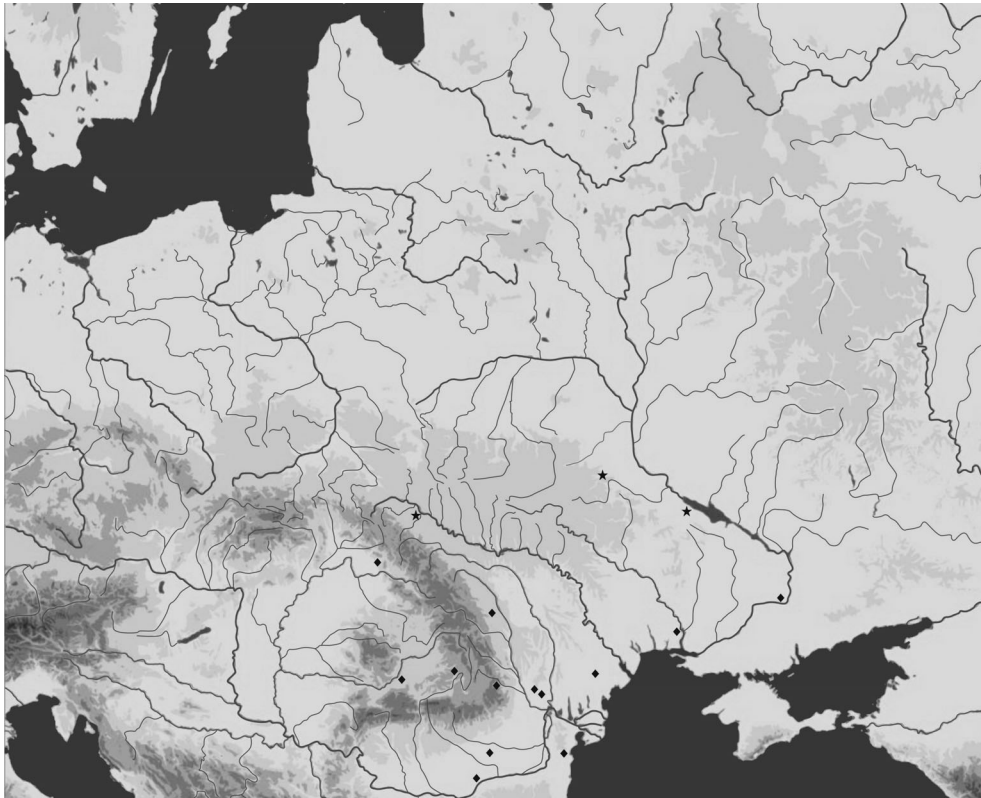
Ryc. 13. Dystrybucja brązowych ozdób wielozwojowych rąk (bransolety i naramienniki) trzcienieckiego kręgu kulturowego. Według: Makarowicz 2009

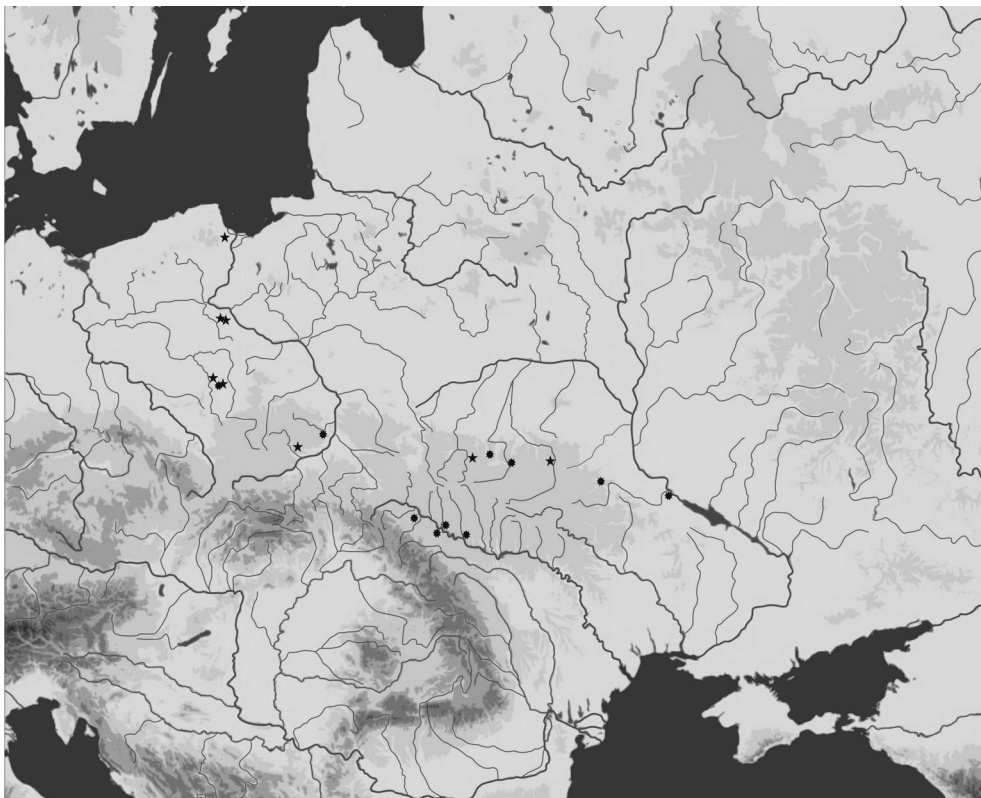
Ryc. 14. Dystrybucja brązowych ozdób rąk, nóg i szyi ze spiralnymi tarczkami (bransolety, naramienniki i nagolenniki) trzcienieckiego kręgu kulturowego. Według: Makarowicz 2009

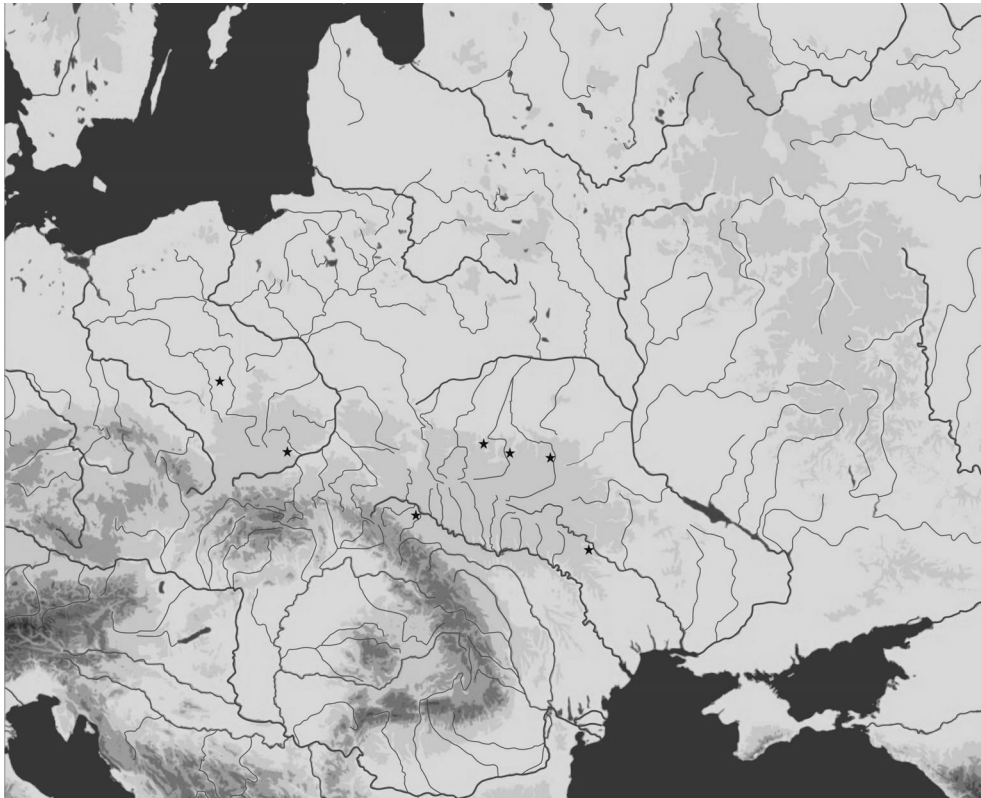
Ryc. 15. Dystrybucja brązowych diademów trzcienieckiego kręgu kulturowego. Według: Makarowicz 2009

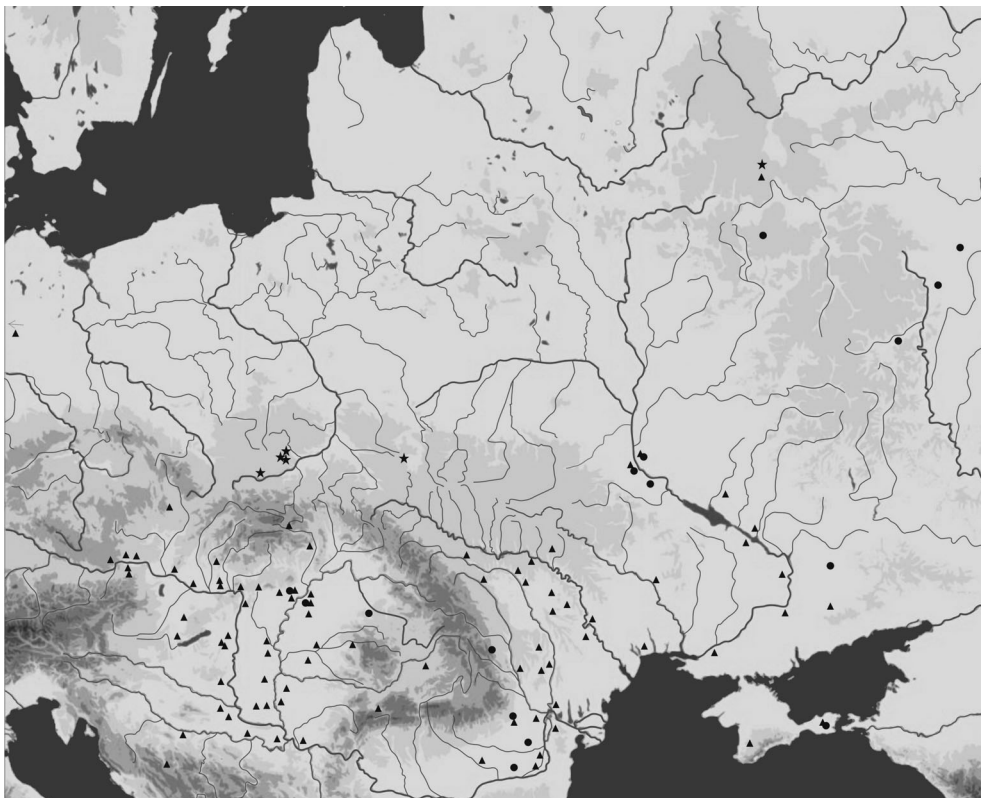
Ryc. 16. Dystrybucja brązowych szpil z romboidalną główką (gwiazdką oznaczono stanowiska trzcinieckiego kręgu kulturowego). Według: Kaiser 1998; Sava 2002; Makarowicz 2009

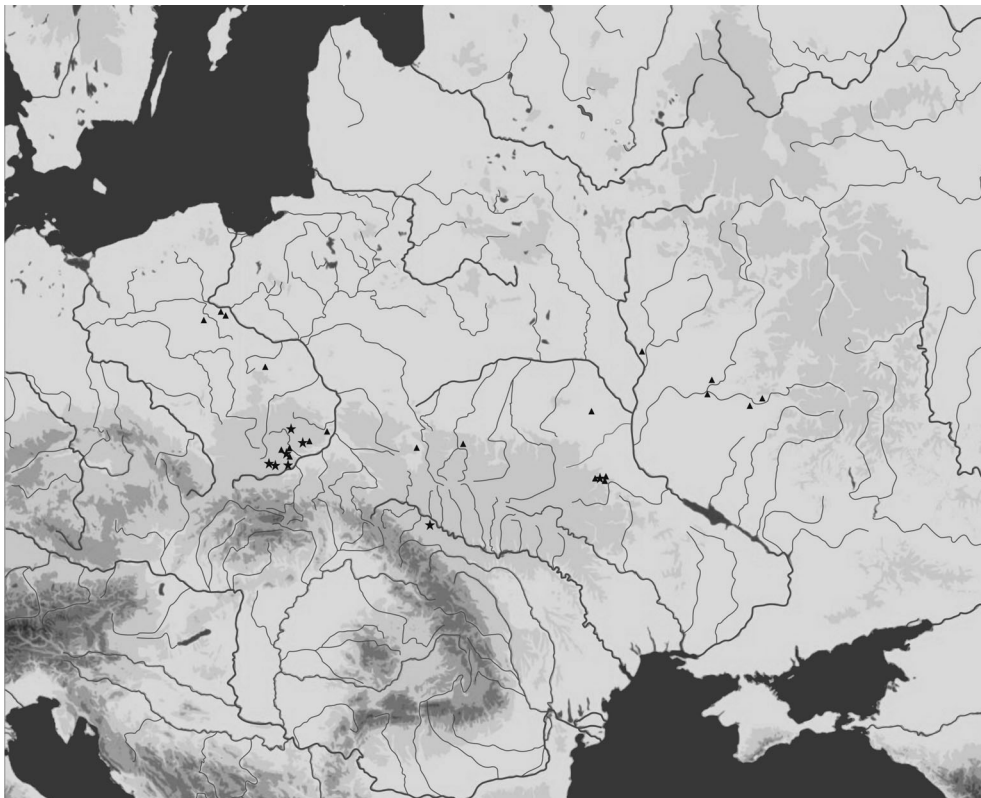
Ryc. 17. Dystrybucja brązowych szpil z główką gwoździową (słoneczko) i główką ślimacznicową (gwiazdka) trzcinieckiego kręgu kulturowego. Według: Makarowicz 2009

Ryc. 18. Dystrybucja wyrobów ze złota trzcinieckiego kręgu kulturowego. Według: Makarowicz 2009

Ryc. 19. Dystrybucja pobocznic rzędu końskiego na terenie Europy Środkowowschodniej (gwiazdką oznaczono stanowiska trzcinieckiego kręgu kulturowego). Gwiazdka i trójkąt — pobocznice typu środkowoeuropejskiego; koło — pobocznice typu wschodnioeuropejskiego. Według: Boroffka 1998; Kristiansen, Larsson 2005; 2007; Makarowicz 2009

Ryc. 20. Dystrybucja grobów koni i pokonsumpcyjnych depozytów koni w kontekstach osodowych i grobowych. Gwiazdka — groby; trójkąt — depozyty pokonsumpcyjne. Według: Makarowicz 2009

Niewątpliwie dla społeczności wołyńskiej oraz nadnieprzańskiej enklawy TKK, podobnie jak ugrupowań z Wyżyny Małopolskiej i Niziny Wielkopolsko-Kujawskiej, ważne były kontakty z Kotliną Karpacką, zwłaszcza z Transylwanią i Mołdawią (szczególnie z przedstawicielami KO/KF, a następnie kultury Noua [KNo]). Znaczne nagromadzenie przedmiotów o proveniencji zakarpackiej w międzyczeciu górnej Wisły i Dniepru, występujących w rozproszeniu także dalej — w północnej części strefy bałtycko-pontyjskiej — świadczy o możliwym udziale grup ludności „otomańskiej/füzesabońskiej” w organizacji połączeń komunikacyjnych nie tylko z terenów nadbałtyckich do Kotliny Karpackiej (Górski, Makarowicz 2007; 2007a), ale także z rejonu Bałtyku w stronę wybrzeża Morza Czarnego (Makarowicz 2009; 2010). Szlaki międzymorza bałtycko-pontyjskiego były zapewne mniej istotne pod względem gospodarczym i społeczno-politycznym niż dalekosiężne połączenia bałtycko-karpackie. Były jednak ważne dla rozprzestrzenienia się i cyrkulacji pewnych wzorców, przedmiotów i idei, a także translokacji ludzi. Ich rangę i dynamikę — z uwagi na wstępne zaawansowanie badań nad tym zagadnieniem — właściwie dopiero poznajemy (por. artykuły innych autorów w niniejszym tomie).

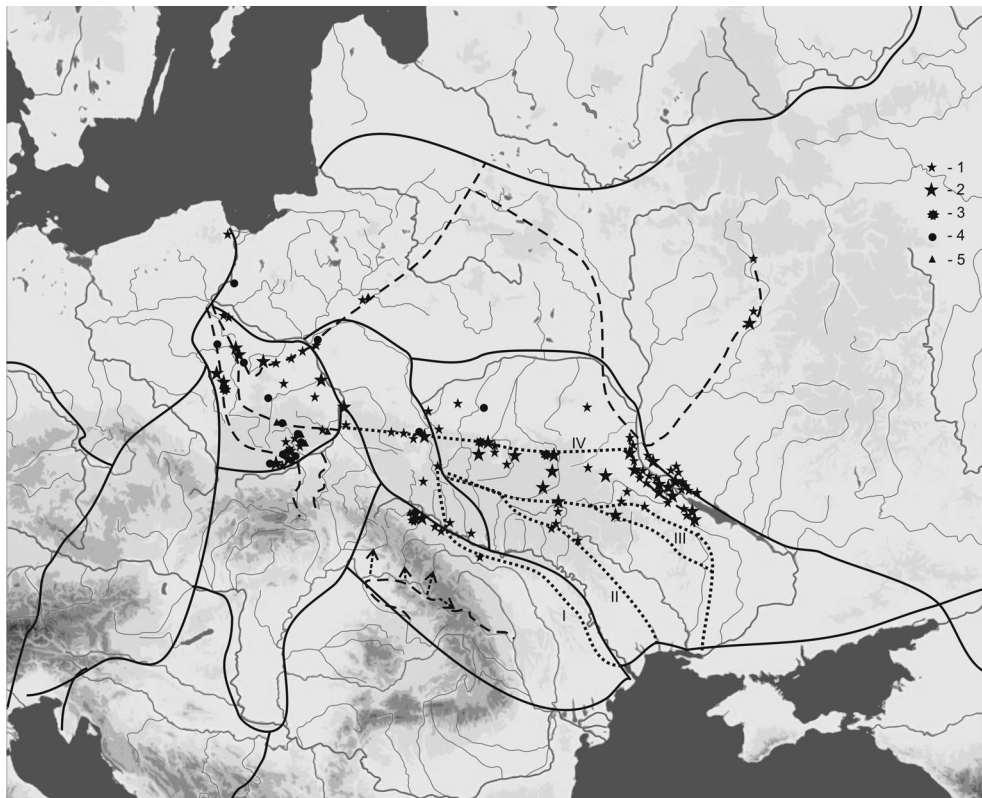
Potencjalnie wykorzystywano drogę wodną — zwłaszcza w dół biegu rzek (por. np. znalezisko łodzi w Pińczowie, datowane metodą radiowęglową na lata

1500 – 1300 BC — Dąbrowski 2004: 41, Abb. 41) — oraz trasy lądowe prowadzące wzdłuż wododziałów dużych rzek. Znaczną część drogi odbywano zapewne pieszo. Najistotniejsze „wodne”, tj. związane z dolinami rzeczными i korytami cieków szlaki komunikacyjne, o przebiegu zasadniczo południkowym, prowadziły wzdłuż dolin Wisły, Warty i Prozny — ku enklawie małopolskiej TKK, w górę Wisłoka, Dunajca i mniejszych rzek — ku przełęczom karpackim, dalej Ondawą, Laborcem, Toplą i mniejszymi rzekami w kierunku Kotliny Karpackiej (ryc. 21). Dużą rolę w transmisji wzorców kulturowych i wyrobów na wzmiankowane tereny odgrywał zapewne szlak prowadzący w dół biegu Soteša do Cisy i dalej w górę tej rzeki. Istotne były też potencjalne szlaki wzdłuż dolin rzecznych prawostronnych dopływów Cisy prowadzące przez przełęcze karpackie (Отрошенко, w tym tomie), ku prawostronnym dopływom Dniestru i dalej na północ i wschód dolinami Styru, Horynia i Słucza, do skupisk osadniczych na Wołyniu, Polesiu oraz na Wyżynie Naddnieprzańskiej, następnie prawostronnymi dopływami Dniepru — nad środkowe Naddnieprze i dalej na wschód, w górę Dniepru, Desny i Sejmu. Najważniejsze dalekosiężne szlaki komunikacyjne w ramach ekumeny „trzcienieckiej” wiodły zapewne wzdłuż dolin rzek: Wisły – Sanu – Dniestru, Wisły – Wieprza – Dniestru, Wisły – Bugu – Bohu, Wisły – Bugu – Prypeci, Wisły – Narwi – Niemna, a także Wisły –

Bugu – do prawostronnych dopływów Prypeci (Styru, Słucza, Horynia; ryc. 21). Jako strefę docelową w okresie rozwoju TKK, bardziej niż wybrzeże pontyjskie, preferowano tereny środkowego Naddnieprza. O wiele trudniej zrekonstruować szlaki komunikacyjne wschodniego arealu TKK, rozciągającego się na północ, północny zachód, wschód i północny wschód od Dniepru. Rozprzestrzenienie się wzorców kulturowych, przemieszczenia ludzi wraz z towarami, transfer wiedzy i technologii odbywały się zapewne ze środkowodnieprzańskiego centrum osadniczego wzdłuż Desny i jej dopływów, zwłaszcza Sejmu, a także mniejszych, lewostronnych dopływów Dniepru oraz w górę Dniepru i Prypeci (Лысенко; Лысенко, w tym tomie).

Drugą kategorię „dróg” omawianego typu tworzyły lądowe szlaki komunikacyjne unikające dolin rzecznych, biegnące wododziałami rzek (ryc. 21). Interesujące światło na sposoby przemieszczania się ludzi, towarów, w tym również dóbr luksusowych, innowacji i wzorców kulturowych w przeszłości (także w epoce brązu) rzuca analiza przebiegu dobrze udokumentowanych dalekosiężnych szlaków lądowych, wykorzystywanych przez czambuły tatarskie, a także szlaków typowo „handlowych” (Gloger 1978: 329).

Z międzymorza bałtycko-pontyjskiego znamy kilka takich szlaków: Szlak Kuczmański — wiodący wzdłuż wododziału Dniestru i Bohu, Szlak Czarny (z odnogami), przebiegający między Dnieprem a Bohem, Szlak Murawski — między Dnieprem a Donem, Szlak Wołoski, biegnący na południe od Dniestru (Gloger 1978: 329), czy też Szlak Wołyński prowadzący od dorzecza górnej Wisły w kierunku Kijowa. Bardziej regionalny Szlak Czumacki (miejscami droga gruntowa), przechodził m.in. przez rozległe cmentarzysko TKK w Małopółowcekoje, stan. 3 (Лысенко 2001; 2004). Szlaki lądowe (wododziałowe) nie miały zasadniczo charakteru „drogi”, były to raczej szerokie na kilkaset metrów lub nawet kilka kilometrów fragmenty terenu, korzystne dla przemieszczeń ludzi i zwierząt, a być może i wozów. Ich cechą charakterystyczną była obecność (na niektórych odcinkach) kurhanów wyznaczających niekiedy ogólny kierunek przebiegu dróg — szlaków przemieszczeń (Gloger 1978: 329). Zwyczaj sypania kurhanów w układzie liniowym zwłaszcza w południowej części ekumeny TKK, w odlesionych partiach grzbietów wododziałów rzek, może być wskazówką obecności takich arterii komunikacyjnych. Pośród wielu innych funkcji rola

Ryc. 21. Potencjalne szlaki łączące ekumenę trzcinieckiego kręgu kulturowego z głównymi centrami kulturowymi w II tys. BC, według: Makarowicz 2009. Linia ciągła — szlaki według: Gimbutas 1965; Kosiński 2002. Linia przerywana i kropkowana — inne potencjalne szlaki w ramach ekumeny TKK. I – IV — dalekosiężne szlaki historyczne międzymorza: I — Szlak Wołoski; II — Szlak Kuczmański; III — Szlak Czarny; IV — Szlak Wołyński. Wyroby prestiżowe trzcinieckiego kręgu kulturowego: 1 — jeden przedmiot z brązu; 2 — dwa i więcej przedmiotów z brązu; 3 — przedmiot ze złota; 4 — przedmiot z bursztynu; 5 — przedmiot ze szkła

kurhanów jako punktów orientacyjnych w terenie jest podkreślana w literaturze powszechnie (szerzej Makarowicz 2010).

Odkrycia elementów rzędu końskiego, zwłaszcza pobocznic, a także groby koni i liczne depozyty po-konsumpcyjnych szczątków tego zwierzęcia, mogą świadczyć o używaniu koni do jazdy wierzchem, niesienia towarów i ciągnięcia wozów bądź innych środków transportu. Dowody na ich użytkowanie pochodzą nie tylko z rejonu wysoko rozwiniętych cywilizacji miejskich Bliskiego Wschodu i Anatolii (Burmeister 2004; Crouwel 2004; Bernbeck 2004; Hofmann 2004; Kristiansen, Larson 2007). Ze środowiska KK i kompleksu Sintašta znane są wozy drewniane, pochówki koni i elementy rzędu końskiego (Генинг, Жданович, Генинг 1992, Fig. 94 i 106; por. też Jones-Bley 2000; Epimachov, Korjakova 2004; Отрошенко, w tym tomie). W Kotlinie Karpackiej i na terenach usytuowanych po północnej stronie łuku Karpat odnotowano gliniane modele wozów lub ich części oraz kościane pobocznic (Boroffka 2004, tam dalsza literatura, Abb. 15), a ze świata egejskiego znane są terakotowe modele wozów i ich ikonograficzne przedstawienia (np. Drews 1993: 104 – 134; Crouwel 2004a). Bliskość ekumeny KO/KF sprzyjała rozprzestrzenieniu tej innowacji w kierunku północnym, na tereny zajęte przez społeczności TKK. Podróż zaprzęgu końskiego nie mogła odbywać się dolinami rzek — musiała przebiegać w pewnym oddaleniu od nich — zapewne włącznie szlakami wododziałowymi. W transporcie jucznym lub też do ciągnięcia wozów mogło być wykorzystywane również bydło, choć nie ma na to bezpośrednich dowodów. Pośrednio wskazuje na to plastyka zoomorficzna — liczne figurki tych i innych zwierząt we wczesnobrązowych kulturach Kotliny Karpackiej i jej otoczenia (Gancarski 1988; Csányi, Tárnoki 1992: 205, No. 403 – 413, 417 – 419; Olexa 2003, photo 111).

Stworzenie sieci dalekosiężnych odnóg szlaków komunikacyjnych, liczących kilkaset, a docelowo nawet ponad tysiąc kilometrów, wymagało znacznych zdolności organizacyjnych i niewątpliwie kooperacji z ludnością regionów, przez które one wiodły (por. inną moją wcześniejszą opinię — Makarowicz 1998: 253 n.). Obecność wzorców cywilizacyjnych z Kotliny Karpackiej, a zwłaszcza KO/KF, po północnej stronie łuku Karpat może wskazywać na to środowisko kulturowe jako pomysłodawców i organizatorów całego przedsięwzięcia (sieć ekspozytur lub przedstawiciele-reprezentanci wśród lokalnych społeczności?). W młodszym odcinku pierwszej połowy II tys. BC w Europie Środkowowschodniej tylko elity wspomnianego kompleksu kulturowego dysponowały zasobem środków technicznych i kadrą „menadżerską”, umożliwiającą stworzenie północnego odcinka sieci rozległych kontaktów (por. też charakterystykę tej

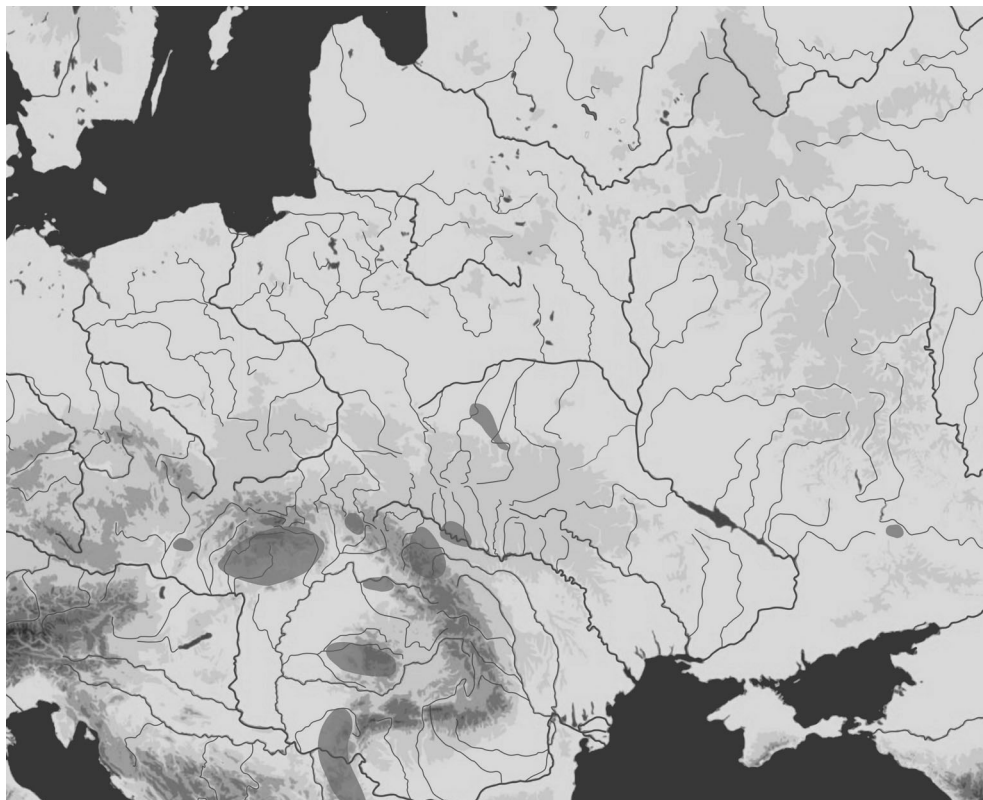
formacji jako najbardziej rozwiniętej gospodarki świata na terenie Europy Środkowej — Kadrow 2001: 230 n.). Niespotykaną dotąd w omawianej części Europy kompleksyfikacją struktur społeczno-politycznych, tworzących organizację protopaństwową (osady obronne, wielkie cmentarzyska komunalne, spektakularne bogactwo, rozwinięta metalurgia i środki transportu, specjalizacja, początki arystokracji wojoskowej; ostatnio: Kadrow 2001: 83, 125 n.; Gancarski [red.] 2003; Kristiansen 1998: 370 n.; Kristiansen, Larsson 2005) cechowała się KO/KF. Obecność bursztynu w kurhanie 33 na cmentarzysku w Komarowie, wraz z naczyniami o stylizyce KNo, może sugerować uczestnictwo innych środowisk kulturowych Kotliny Karpackiej (obok KNo także kultury Costisa) w wymianie dalekosiężnej (w tym przypadku sukcesorów?).

Głównym motywem, który kierował elitami, było zapotrzebowanie na surowce północne, interesowały je przede wszystkim złoża bursztynu, być może nie tylko bałtyckie (ryc. 22), ale również ukraińskie, a także pokłady soli bałtyckiej, czarnomorskiej (Koško 2001; 2002), również śródlądowej, pochodzącej ze złóż podkarpackich na Ukrainie (Крушельницька 2002), na terenie Mołdawii i północnej Rumunii (Dimitroaia 2000) oraz Kujaw i międzyrzecza środkowej Warty i Wisły (por. brykietaż z Polesia, stan. 1, w kontekście ceramiki „trzcienieckiej” o cechach KO/KF — Górski, Makarowicz, Wawrusiewicz 2011). Potencjalnie w grę wchodziła także miedź z terenów podkarpackich, górnodniestrzańskich i Polesia Wołyńskiego na Ukrainie (ryc. 23) oraz bazalt i krzemień wołyński (Makarowicz 2009; 2010). Niewątpliwie północ mogła być również źródłem zaopatrzenia w produkty rolne, skóry i futro zwierząt, miód etc., oraz obszarem, z którego pozyskiwano partnerów małżeńskich (przede wszystkim kobiety). Bardziej rozwinięte południe oferowało natomiast wiedzę o technologiach produkcji wyrobów z brązu, gotowe wyroby prestiżowe z metalu (miedź, brąz, złoto, a także surowiec do ich wyrobu), bursztynu, szkła i rogu. Przedmioty te były gromadzone przez przedstawicieli elit TKK i używane dla legitymizacji władzy rodzącej się warstwy politycznej. Używano ich również w rozbudowanej obrzędowości omawianych społeczności, mającej na celu m.in. utwierdzenie jedności i tożsamości grupy (Makarowicz 2009). Popyt na towary zakarpackie wiązał się z zapotrzebowaniem na gotowe przedmioty luksusowe o funkcjach statusowych (insygnialnych), a więc przede wszystkim wyroby przetworzone, a nie surowce. Taki typ wymiany jest — w ramach teorii systemu światowego — charakterystyczny dla relacji między terenami centralnymi i peryferyjnymi (Frank 1993; Sherratt 1993; Kardulias [ed.] 1999; por. dla TKK — Makarowicz 1998: 292 – 298; Górski, Makarowicz 2007).

Można przypuszczać, że poszczególne odcinki wzmiankowanych wyżej szlaków dolinnych (wod-

Ryc. 22. Złóża bursztynu na terenie międzymorza bałtycko-pontyjskiego. 1 — sukcytnit, 2 — inne gatunki. Według: Katinas 1971; Lukashina, Kharin 1999; Makarowicz 2009

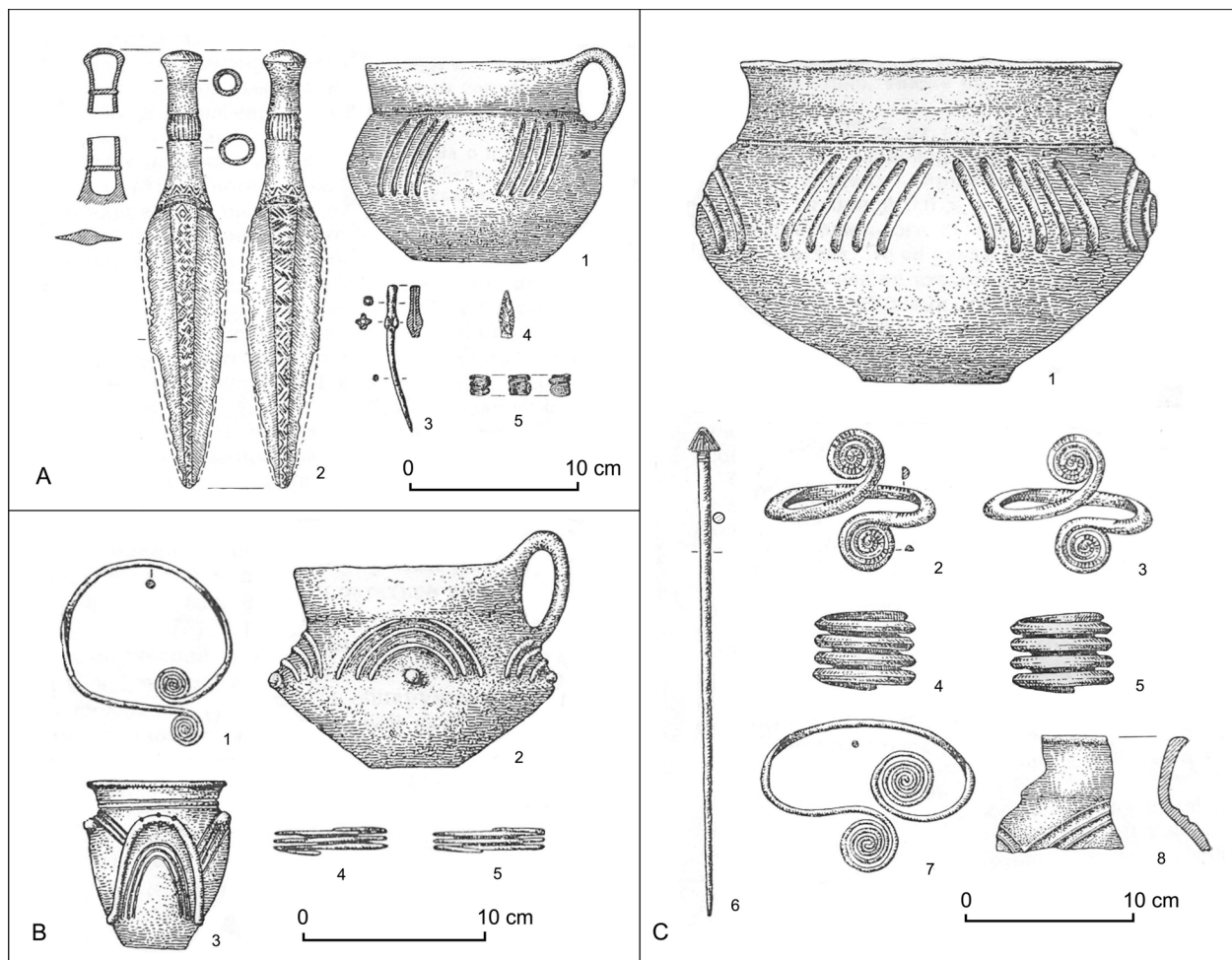

Ryc. 23. Złóża miedzi na terenie międzymorza bałtycko-pontyjskiego. Według: Małkowski 1931; 1933; Черных 1976; Klochko i in. 2003; Brovender 2009; Makarowicz 2009

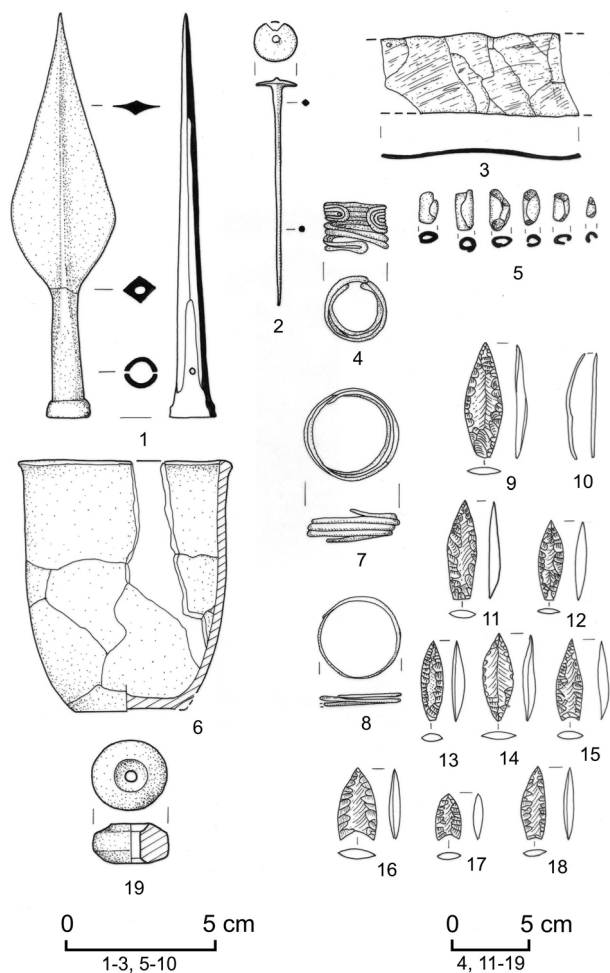
nych) i lądowych były kontrolowane przez miejscowe elity „trzcienieckie”, które czerpały korzyści z pośrednictwa bądź utrzymywania drożności pewnych węzłowych odcinków szlaków (np. dbały o unikanie konfliktów w ich otoczeniu, co mogło zdestabilizować ciągłość wymiany lub ją zachwiać, zapewniały ochronę miejsc kontaktowych, przepraw, etc.). Wspomniane elity chowały swoich zmarłych pod kurhanami, ze spektakularnie nieraz bogatym wyposażeniem (np. w kurhanach I i II w Ivanju — ryc. 24, kurhanie VIII w Netišynie — ryc. 25, kurhanach 9 i 12 w Kołosivce na Wyżynie Wołyńskiej czy kurhanach 6, 8 i 33 w Komarowie nad Górnym Dniestrem — ryc. 27). Ponadprzeciętne wyposażenie w przedmioty prestiżowe z brązu udokumentowano w grobach podkurhanowych znajdujących się w pobliżu potencjalnych szlaków, m.in. we wzmiankowanym już Komarowie i Bukównie nad Dniestrem, Barze nad Bohem, czy Ditiniči nad górnym Horyniem, ale także w licznych grobach masowych na Wyżynie Małopolskiej, np. w Żernikach Górnych, stan. 1, gdzie zarejestrowano relikty naszyj-

ników z bursztynu, szkła i brązu (Kempisty 1978), Dacharzowie, stan. 1, na Wyżynie Kielecko-Sandomierskiej, gdzie wyroby z brązu udokumentowano w monumentalnych grobach o konstrukcji kamienno-drewnianej (Florek, Taras 2003), czy też w elitarnych pochówkach na cmentarzysku w Małopołoveckoj, stan. 3, w rejonie środkowego Nad-dnieprza, wyposażonych w wyroby z brązu (ryc. 26; Лисенко 2001; 2004).

Oczywiście nie należy zakładać, że to elity bezpośrednio czuwały nad drożnością szlaku, strzegli go i obsługiwali zapewne zależni od nich współplemieńcy. Trudno określić status właściwych „ludzi szlaku”, tj. osób przemieszczających się po nim wraz z towarami, będących też nosicielami wzorców kulturowych. Były to zapewne grupy zajmujące się zawodowo wymianą/handlem (rzemieślnicy, kupcy), a więc specjalizujące się w tego typu zajęciach, wiążących się z podróżami w rejony znane i nieznane (por. Kristiansen, Larsson 2005; 2007). Wymiana surowców i gotowych wyrobów z brązu oraz bursztynu wiązana jest często

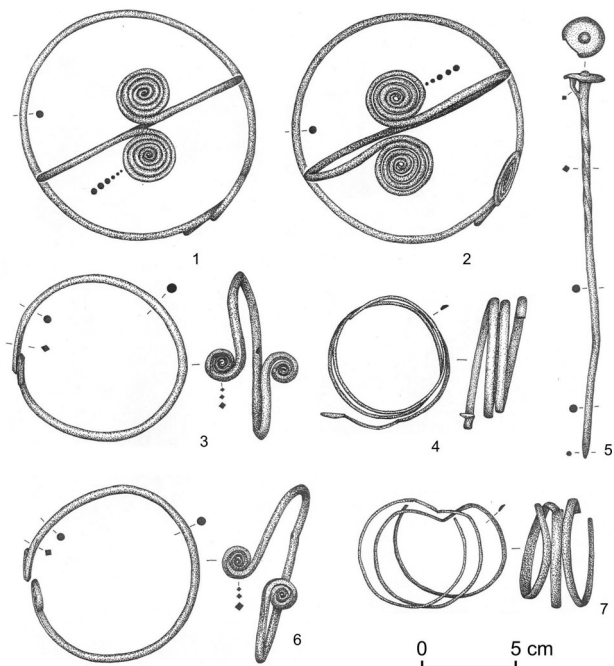

Ryc. 24. Bogato wyposażone groby trzcienieckiego kręgu kulturowego z Ivanja, kurhan II, Wyżyna Wołyńska. A, B — grób 2; C — grób 1. A — 1 — glina, 2, 3 — brąz; 4 — złoto; 5 — krzemień. B — 1, 4, 5 — brąz; 2, 3 — glina. C — 1, 8 — glina; 2–7 — brąz. Według: Свешников 1968; Макарович 2008; 2009

Ryc. 25. Bogato wyposażone groby trzcinieckiego kręgu kulturowego z Netišina, kurhan VIII, Wyzyna Wołyńska. 1–3, 6, 9, 11–18? — grób 1 (zachodni); 4, 5, 7, 8, 10 — grób 2 (wschodni), 19 — z nasypu. 1–3, 5, 7, 8 — brąz; 6, 19 — glina; 4 — złoto, 9, 11–18 — krzemień. Według: Березанська, Гошко, Самолук 2004

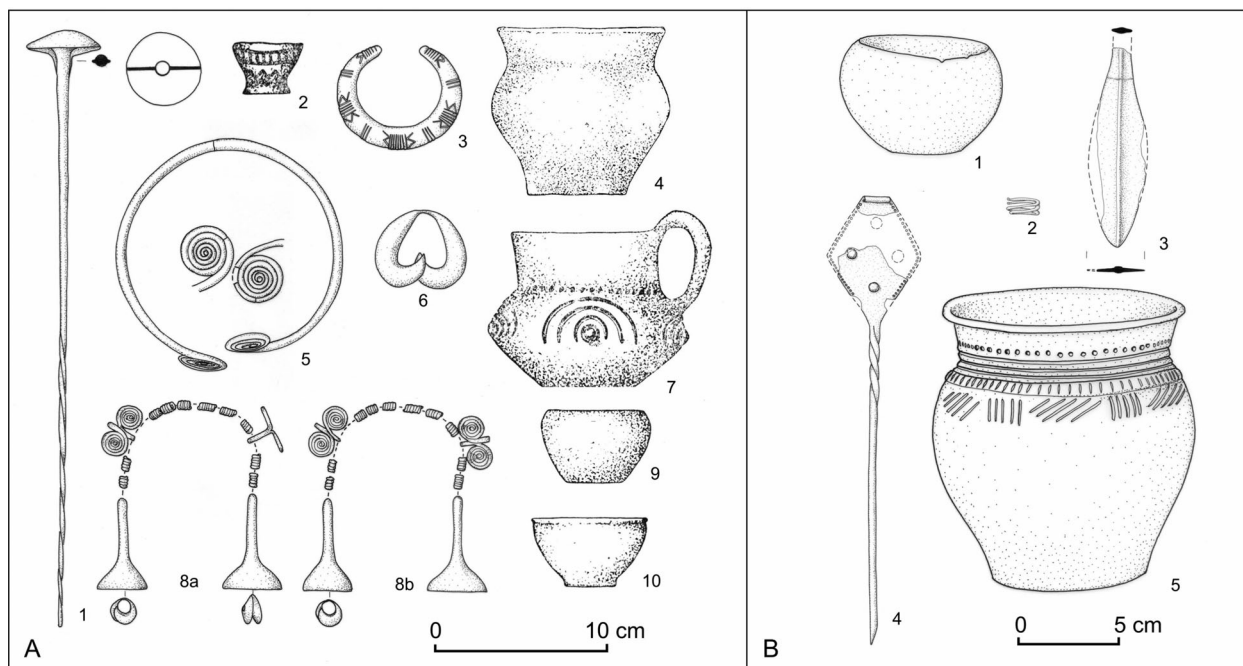
z instytucją „wędrownych kowali” lub „kapłanów-kowali”, tj. specjalistycznych metalurgów upowszechniających wyroby z brązu z dala od miejsc ich występowania (Butler 1963: 207; 1990; Sangmeister 1972; Koško 1979: 172 n.; Sherratt 1994: 259 n.; Vandkilde 1996: 265; Makarowicz 1998: 260 n.; 2000; 2003; 2005; Harding 2000: 236 n.; por. Kristiansen 1998: 379 — *warrior chiefs/bronzesmiths*). Dowody na rodzimą produkcję metalurgiczną w postaci form, tygielków i łyżek odlewniczych, dysz do miechów kowalskich oraz licznych wyrobów z brązu, odkryto zarówno w zachodniej (Blajer 1998; Dąbrowski 1985; 2004; Makarowicz 1998: 250; 2009a), jak i wschodniej części TKK (Березанская 1972: 76–92; Biezeńska 1972: 275–280; Dąbrowski 1972; Дергачев 1986: 151 n.; Клочко 1998; 2001; 200). Wydaje się jednak, że przemieszczenia wzdłuż szlaków komunikacyjnych odbywały się raczej w większych zespołach ludzi, z różnych względów nie były to podróże jednostek (por.

Ryc. 26. Bogato wyposażone groby trzcinieckiego kręgu kulturowego Małopółweckoję, stan. 3, grób 1–93, środkowe Nadnieprze. 1–7 — brąz. Według: Лысенко 1998

krytykę koncepcji tzw. wędrownych kowali — Vandkilde 1996: 263; Makarowicz 1998: 251). Należy przypuszczać, że transmisja wzorców i wytworów obcej proveniencji w głąb ekumeny TKK odbywała się dzięki funkcjonowaniu szlaków komunikacyjnych łączących północną, przymorską część ekumeny omawianego kręgu z interiozem i enklawami wyżynnymi.

Trzeba pamiętać, że większość wczesnobrązowych ugrupowań kulturowych z rejonu Europy Środkowowschodniej była społecznościami krewniczymi, składającymi się z rodzin wchodzących w skład większych segmentów — grup krewniczych czy pochodzeniowych (lineaży, rodów). Wspólnoty takie są, co prawda, o wiele bardziej operatywne w doraźnej organizacji różnych lokalnych przedsięwzięć, jednak wydaje się, że stabilność, długotrwałe i permanentne funkcjonowanie oraz utrzymanie szlaków (szlak jako „instytucja” gospodarczo-społeczna i polityczna) musiało wiązać się albo ze złamaniem kodu krewniczego i powstaniem społeczności protopaństwowych (jak w przypadku KO/KF), albo ewolucją grup krewniczych i pochodzeniowych, tworzących zwykle stosunkowo proste organizmy segmentarne („plemienne”) w kierunku organizacji typu wodzowskiego (*chiefdoms*). W omawianej części II tys. BC, w rejonie międzymorza bałtycko-pontyjskiego, możliwe było powstanie ograniczonych przestrzennie organizmów typu *chiefdoms*, z rodzącą się warstwą arystokracji wojskowej (np. w rejonie zachodniej Małopolski, do-

Ryc. 27. Bogato wyposażone groby trzcinieckiego kręgu kulturowego z Komarowa, dorzecze górnego Dniestru. A — grób pod kurhanem 8: 1; 3, 5 — brąz; 2, 4, 7, 9, 10 — glina; 6 — złoto; 8a i 8b — brąz i złoto. Według: Sulimirski 1964; 1968. B — grób pod kurhanem 6: 1, 5 — glina; 2 — złoto, 3, 4 — brąz. Według: Sulimirski 1964

rzeczy górnego Dniestru, górnego Styru, Horynia i Słucza na Wołyniu czy też niektórych rejonów środkowego Naddnieprza — np. okolicach cmentarzyska w Małopołoveckoje, stan. 3). W tym kontekście trzeba też wspomnieć o *casusie* posttrzcinieckiej już Gordijivki i podobnych do niej obiektów sepulkralnych w dorzeczu Bohu, odzwierciedlających radykalne zmiany społeczne w drugiej połowie II tys. BC w tej strefie (Ślusarska, w tym tomie). Wydaje się więc, że dalekosiężne szlaki na terenie zasiedlonym przez TKK nie funkcjonowały w sposób ciągły, miały swoje wzloty i upadki. Niewątpliwie jednym z apogeów był okres rozwoju omawianego ugrupowania kulturowego.

Wnioski

W prezentowanym opracowaniu dystrybucję wyrobów prestiżowych w początkach epoki brązu na terenie międzymorza bałtycko-pontyjskiego powiązano z obecnością dalekosiężnych i lokalnych szlaków komunikacyjnych. W końcu III tys. BC oznaki ich funk-

cjonowania nie były zbyt wyraźne. Znaczne ożywienie wymiany w omawianym rejonie nastąpiło w pierwszej połowie II tys. BC. Rolę inicjatora i głównego beneficjenta połączeń komunikacyjnych na osi północny zachód — południowy wschód odgrywały zapewne społeczności KO/KF. Ich północnym kooperantem były ugrupowania TKK, których elity partycypowały w organizacji i utrzymaniu drożności węzłowych odcinków szlaków. Taką możliwością interpretacyjną uwiarygodniają znaleziska wyrobów metalowych, kościanych pobocznic rzędu końskiego i naczyń o stylistyce zakarpackiej na terenach rozciągających się w głąb ekumeny kręgu trzcinieckiego oraz obecność przedmiotów z bursztynu bałtyckiego w grobach i osadach obronnych w Kotlinie Karpackiej i w jej otoczeniu. Skala wymiany, mierzona dyspersją wyrobów prestiżowych sugeruje, że transmisja wzorców kulturowych, gotowych wyrobów i *know-how* w międzymorzu bałtycko-pontyjskim mogła być w znacznej mierze sformalizowana. W II tys. BC szlaki komunikacyjne we wzmiankowanej strefie — dotąd wykorzystywane doraźnie — stały się jedną z istotnych instytucji „kulturowych” stymulujących ogólny postęp cywilizacyjny.

Summary

LONG-DISTANCE AND LOCAL BALTIC-PONTIC INTER-REGIONAL ROUTES AT THE START OF THE BRONZE AGE

The question of long-distance exchange has seen many publications in recent years related to the function of routes in human migration, goods and raw materials, transfer of knowledge and technology, as well as the circulation of cultural behaviour patterns at the start of the Bronze Age in the temperate zone of Europe (Kristiansen 1998; 2007; Harding 2000; Kristiansen; Larsson 2005). Further, the eastern region of Europe has had important research in earlier work by Marija Gimbutas (1965), which proposed an outline of the most significant trans-European routes from the Rhine and the Rhone to the Urals and the Caspian Sea, as well as from the Baltic to the Mediterranean (Fig. 1).

One of the archaeological measuring sticks of a route's existence is the dispersion of prestige objects (luxury, status-bearing), made out of exotic raw materials that appear well beyond common locations (resources) and centres of production. Their presence in other regions could have been tied to some form of organised distribution of exchange or trade (without delving into their semantics), be it long-distance, local or 'down-the-line'. In terms of these methods a cartographic representation of defined prestige products allows us to outline the relevant potential circulation routes of prehistoric peoples and their attendant cultural patterns. Naturally, the appearance of prestige objects and their associate designs well beyond the geographical centre of production could have been the result of other phenomena (such as armed conflicts), though it would appear that only social contacts that were linked with a greater or lesser form of institutionalised exchange can serve to explain this issue in a systematic manner.

The distribution of prestige products recorded in this region has been analysed separately for the start of the Bronze Age (turn of the 2nd mill. BC), when the impact of the Únětice, Mierzanowice and Strzyżów cultures can be seen. Above all, this has significance for the period of Trzciniec Cultural Circle growth in the remaining part of the second m. BC.

In the first stage of contacts between the peoples of the Baltic and the Black Sea watersheds it is possible to maintain that the dispersion of prestige objects at the turn of the second m. BC does not provide strong evidence of the presence of routes linking these respective territories. The dissemination of goods under discussion (Figs 2–4) indicates rather, the interaction of peoples in neighbouring settlement regions (cultural settlements) than long-distance contacts of a trade nature.

The scenario outlined thus far changes with the appearance of traditional societies of the Trzciniec Cultural Circle phase around 1700–1600 BC. The recording of a greater number of varied types of prestige products (Figs 5–10; 12–19) may be a sign of the activation of the Baltic-Pontic communication artery during this period.

In accepting the thesis of a system of long-distance communication routes existing, which linked the largest settlement centres of the TCC as well as those with the most important European centres of culture, the need arises to define its organisational form. This could be said to

include the actual territory over which they functioned, their fundamental beginning and end points, intermediate elements broken down into stages and stopping points, contact zones, principle travellers known as 'people of the route' (Koško 2001; 2002), as well as the mechanisms of circulation of people and artefacts, transmission of cultural patterns, fashion, innovation, knowledge, know-how and cultural concepts.

The appearance of prestige objects near river valleys or in the watersheds of main rivers running across the Trzciniec Area as well as beyond towards important centres of civilisation could have signalled the presence of permanent or period-specific communication routes functioning. Examples of long-term, stable routes in this period (though sometimes ones changing course) are the long-distance links with the north (Baltic region) to southern Europe in the direction of the Carpathian Basin and further to the Aegean and its environs. At the end of the first half of the second m. BC, of key importance in this regard was the interaction of the Małopolska enclave of the Trzciniec complex with the nearby groups (northern peoples) of the Otomani/Füzesabony culture.

The potential use of natural water byways, in particular in the lower reaches of rivers, is exemplified by the boat found in Pińczów, South-eastern Poland, radiocarbon dated to 1500–1300 BC (Dąbrowski 2004: 41), and land routes leading along the watersheds of large rivers.

Overland communication routes away from river valleys, running through river watersheds can be said to be the second category of 'road' under discussion (Fig. 21). A valuable insight into the means of travel, movement of goods (including luxury ones), innovations, cultural models in the past, also in the Bronze Age, is given by the analysis of the course of well documented long-distance overland routes used by Tatar forces (Gloger 1978: 329). From the BPSR we are familiar with several of these routes such as the Kuchmanský — running along the watershed of the Dniester and Boh, the Black (with branches) running between the Dnieper and the Boh, the Złota — between the Dnieper and the Don as well as the Wolosky running southwards from the Dniester (Gloger 1978: 329). Moreover, of significance proved to be the more 'trade-like' Volhynian route that ran from the upper Vistula (near Zamość) to Kiev, intersecting latitudinally (the ford) of the middle Styr, Horyn, Sluch and Teterev rivers. The more regional Chumacký Route (at times unmade), ran through the vast 'Trzciniec' cemetery complex in Malopolovetskoe, site 3 (Lysenko 2001; 2004: 85).

The land routes (watersheds) did not in fact have the features of a 'road' but rather, were wide arteries measuring several hundred metres or even several kilometres of terrain, used for the movement of people, animals and perhaps even carts. These were characterised by the presence of (in some parts) barrows marking sometimes the general direction of the 'road' (Gloger 1978: 329; Makarowicz 2009).

The creation of long-distance communication network branches numbering several hundred and even over a

thousand kilometres in all, required considerable organisational abilities and no doubt cooperation with the peoples of the region concerned through which they ran (Makarowicz 1998: 253). The presence of civilisational templates from the Carpathian Basin, in particular the Otomani/Füzesabony culture, on the north of the Carpathian Arch can point to these peoples as ones of ingenuity, organisation and enterprise (network of 'trade agencies' or representatives among local community).

The main impetus for community elites was the need for northern raw materials, foremost ones such as amber deposits perhaps not only Baltic but also Ukrainian (Fig. 22), as well as salt deposits from the Baltic and Black Sea (Koško 2001; 2002), those inland from the Carpathian mountains in Ukraine (Krushelnitska 2002), in Moldavia and north Romania (Dimitroaia 2000) as well as Kujawy and the interfluvial region of the middle Warta and Vistula as in Briquetage vessels from Polesie, site 1 in the context of Trzciniec pottery featuring 'Otomani/Füzesabony' style (Górski, Makarowicz, Wawrusiewicz 2011). Copper, potentially, in this regard was also sought in the Carpathian foothills, Upper Dniester Area and Volhynia Polesie in Ukraine (Fig. 23) as well as basalt and Volhynia flint (Makarowicz 2009).

Probably the north could have also been the source of supplying farm products, animal furs, honey as well as potential nuptial partners, in particular women. On the other hand, the more advanced south offered knowledge in the technology of making products from bronze, ready-made prestige products out of metal (copper, bronze, gold as well as the raw material for their production), amber, glass and animal horns. These products were stored by 'Trzciniec' elites and used as an imprimatur of the ruling class that was arising as a political substratum. Such goods were also used in an advanced system of rites in these communities.

It can be assumed therefore that particular parts of basin routes mentioned above, river and inland, were controlled by the local 'Trzciniec' elites who took certain profits from controlling exchange or maintaining the availability of certain key junctions (being concerned with avoiding

conflicts and their subsequent destabilisation, loss of exchange continuity and protection over contact and stopping points). These elites interred their dead under kurgans with at times splendidly furnished graves (e.g. barrow I and II in Ivanje — Fig. 24, barrow VIII in Netishyn — Fig. 25, barrow IX and XII in Kolosivka in the Volhynia Upland as well as barrows 6, 8 and 33 in Komarów — Fig. 27 in the upper Dniester — Lagodovska 1948; Sveshnikov 1968; Bereznaska, Goshko, Samolyuk 2004; Sulimirski 1964; 1968).

The rich ornamentation in prestige items out of Bronze has been documented in kurgan graves found near potential routes such as Komarów, Bukówna, Upper Dniester Basin, Bar near the Boh, Ditinitshi near the upper Horyn as well as numerous mass graves in the Małopolska Upland such as in Żerniki Górne, site 1, Małopolska Upland, where artefacts of necklaces out of amber, glass and bronze were recorded (Kempisty 1978), in Dacharzów, site 1 in the Sandomierz Upland where bronze products have been documented in monumental graves of a stone-wood construction (Florek, Taras 2003), as well as in elite graves in the Malopolovetskoe cemetery complex, site 3 in the Middle Dnieper Area, which were furnished with bronze products (Fig. 26 — Lysenko 1998; 2001).

In the period under discussion, the Baltic-Pontic region is witness to the establishment of chiefdoms, cultural organisms that were limited in their physical geography, with the rise of an warrior aristocracy substratum, for example: western Małopolska, Upper Dniester Basin, basins of the upper Styr, Horyn and Słuch in Volhynia, as well as some regions of the Middle Dnieper Area, the environs of the Malopolovetskoe cemetery complex, site 3. In this respect, the case of post-Trzciniec Gordijivika and similar sepulchral objects in the Boh Basin should be noted, reflecting substantial social changes in the latter half of the second m. BC in this region (Ślusarska, in this volume). It would appear therefore that the long-distance routes across the Trzciniec circle did not function in a continuous fashion but had their rise and fall. Arguably its culmination could be said to be the period of growth in the culture circle under discussion.

Bibliografia

- Bartelheim M. 1998 *Studien zur böhmischen Aunjetitzer Kultur — Chronologische und chorologische Untersuchungen, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, Bd. 46, Bonn.
- Bátora J. 2006 *Štúdie ku komunikácii medzi strednou a východnou Európou v dobe bronzovej*, Bratislava.
- Bernbeck R. 2004 *Gesellschaft und Technologie im frügeschichtlichen Mesopotamien*, (w:) M. Fansa, S. Burmeister (Hrsg.) *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation Wagen im Vorderen Orient und Europa*, Mainz am Rhein, 49 – 68.
- Bierezańska Z. 1972 *Kultura trzciniecka na Ukrainie*, „Archeologia Polski”, t. XVII, 259 – 305.
- Błajer W. 1998 *Przyczynek do dyskusji o znaczeniu metalurgii brązu w zachodnim odłamie kultury trzcinieckiej*, (w:) A. Koško, J. Czebreszuk (red.) „Trzciniec” — system kulturowy czy interkulturowy proces?, Poznań, 337 – 342.
- Boroffka N. 1998 *Bronze- und früheisenzeitliche Geweibtrensenknebel aus Rumänien und ihre Beziehungen. Alte Funde aus dem Museum für Geschichte Aiad Teil 2*, „Eurasia Antiqua”, t. IV, 81 – 135.
- Boroffka N. 2004 *Bronzezeitliche Wagenmodelle im Karpatenbecken*, (w:) M. Fansa, S. Burmeister (Hrsg.) *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation Wagen im Vorderen Orient und Europa*, Mainz am Rhein, 347 – 354.
- Bóna I. 1975 *Die Mittlere Bronzezeit Ungerns und Ihre Südöstlichen Beziehungen*, Budapest.
- Bukowski Z. 2002 *Znaleziska bursztynu w zespołach z epoki brązu i z wczesnej epoki żelaza z dorzecza Odry i Wisły*, Warszawa.
- Burmeister S. 2004 *Der Wagen im Neolithikum und Bronzezeit: Erfindung, Ausbreitung und Funktion der ersten Fahrzeuge*, (w:) M. Fansa, S. Burmeister (Hrsg.) *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation Wagen im Vorderen Orient und Europa*, Mainz am Rhein, 13 – 40.
- Butler J.J. 1990 *Bronze Age metal and amber in the Netherlands (I)*, „Paleohistoria”, t. XXXII, 47 – 110.
- Crouwel J. 2004 *Der Alte Orient und seine Rolle in der Entwicklung von Fahrzeugen*, (w:) M. Fansa, S. Burmeister (Hrsg.) *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation Wagen im Vorderen Orient und Europa*, Mainz am Rhein, 69 – 86.

- Crouwel J. 2004a *Bronzezeitliche Wagen in Griechenland*, (w:) M. Fansa, S. Burmeister (Hrsg.) *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation Wagen im Vorderen Orient und Europa*, Mainz am Rhein, 341 – 346.
- Csányi M., Tárnoki J. 1992 *Katalog der ausgestellten Funde*, (w:) W. Meier-Arendt (Hrsg.) *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt am Main, 175 – 210.
- Czebreszuk J. 2001 *Schylek neolitu i początki epoki brązu w strefie południowo-zachodniobałtyckiej (III i początki II tys. przed Chr.)*, Poznań.
- David W. 2002 *Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson — Apa — Ighiel — Zajta*, Alba Iulia–Karlsburg/Weissenburg.
- Dąbrowski J. 1972 *Powiązanie ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Dąbrowski J. 2004 *Ältere Bronzezeit in Polen. Starsza epoka brązu w Polsce*, Warszawa.
- Dąbrowski J., Hensel W. 2005 *Metallgießerei in der älteren Bronzezeit in Polen*, „Prähistorische Zeitschrift”, t. LXXX (1), 5 – 48.
- Drews R. 1993 *The end of the Bronze Age. Changes in warfare and the catastrophe ca. 1200 B.C.*, Princeton.
- Dumitroaia G. 2000 *Comunități preistorice din nord-estul României: de la cultura cucuteni până în brinzul mijloci*, Piatra-Neamt.
- Epimachov A., Korjakova L. 2004 *Streitwagen der eurasischen Steppe in der Bronzezeit: Das Wolga-Uralgebirge und Kasachstan*, (w:) M. Fansa, S. Burmeister (red.) *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation Wagen im Vorderen Orient und Europa*, Mainz am Rhein, 221 – 236.
- Florek M., Taras H. 2003 *Dacharzóv. Cmentarzysko kultury trzcinieckiej*, Lublin.
- Frank A.G. 1993 *Bronze Age World System Cycle*, „Current Anthropology”, t. XXXIV, 383 – 429.
- Gancarski J. 1988 *Wstępne sprawozdanie z badań osady trzciniecko-otomańskiej na stanowisku nr 29 w Jasle, województwo krośnieńskie*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. XXVII, 61 – 83.
- Gancarski J. 2002 [red.] *Między Mykenami a Bałtykiem. Kultura Otomani-Füzesabony*, Krosno–Warszawa.
- Gašaj D. 2003 *Między Mykenami a Bałtykiem*, (w:) J. Gancarski (red.) *Między Mykenami a Bałtykiem. Kultura Otomani-Füzesabony*, Krosno–Warszawa.
- Gimbutas M. 1965 *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, London.
- Gloger Z. 1978 *Encyklopedia staropolska*, t. I – IV, Warszawa.
- Górski J., Makarowicz P. 2007 *Interakcje kulturowe między zachodnim i południowo-wschodnim (pontyjskim) odłamek trzcinieckiego kręgu kulturowego*, (w:) L. Bakalarska (red.) *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego, Łañcut (26 – 28 X 2005 r.)*, Warszawa, 148 – 170.
- Górski J., Makarowicz P. 2007a *Reception of Transcarpathian influence in Trzciniec cultural circle as a sign of long-distance exchange contacts*, (w:) J. Baron, I. Lasak (ed.) *Long Distance Trade in the Bronze Age and Early Iron Age*, „Studia Archeologiczne”, t. XL, 101 – 116.
- Górski J., Makarowicz P., Wawrusiewicz A. 2011 *Osady i cmentarzyska trzcinieckiego kręgu kulturowego w Polesiu, pow. łowicki, woj. łódzkie, stan. 1, Łódź*.
- Hänsel B. 1995 (Hrsg.) *Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa*, München–Berlin.
- Harding A.F. 2000 *European Societies in the Bronze Age*, Cambridge.
- Hofmann U. 2004 *Kulturgeschichte des Fabrens im Ägypten des Neuen Reiches*, (w:) M. Fansa, S. Burmeister (Hrsg.) *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation Wagen im Vorderen Orient und Europa*, Mainz am Rhein, 143 – 156.
- Jones-Bley K. 2000 *The Sistashta “Chariots”*, (in:) J. Davis-Kimball, E.M. Murphy, L. Koryakova, L.T. Yablonsky (ed.) *Kurgans, ritual sites, and Settlements Eurasian Bronze and Iron Age*, British Archaeological Report International Series, Oxford, 126 – 133.
- Kadrow S. 1995 *Gospodarka i społeczeństwo. Wczesny okres epoki brązu w Małopolsce*, Kraków.
- Kadrow S. 2001 *U progu nowej epoki. Gospodarka i społeczeństwo wczesnego okresu epoki brązu w Europie Środkowej*, Kraków.
- Kaiser E. 1997 *Der Hord von Borodino. Kritische Anmerkungen zu einem berühmten bronzezeitlichen Schatzfund aus dem nordwestlichen Schwarzmeergebiet*, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, Bd. IV, Bonn.
- Kardulias P.N. 1999 (red.) *World-Systems Theory in Practice. Leadership, Production, and Exchange*, Lanham–Boulder–New York–Oxford.
- Katinas V. 1971 *Amber and amber-bearing Deposits of Southern Baltic Land [in Russian]*, Vilnius.
- Kempisty A. 1978 *Schylek neolitu i początek epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami*, Warszawa.
- Klochko V.I. 2001 *Weapons of Societies of the Northern Pontic Culture Circle: 5000 – 700 BC*, „Baltic Pontic Studies”, t. 10, Poznań.
- Klochko V.I., Manichev V.I., Kampanec G.S., Kovalchuk M.S. 2003 *Wschodnie rud miedzi na terenie Ukrainy zachodniej jako baza surowcowa metalurgii kolorowej w okresie funkcjonowania kultury trypolskiej*, „Folia Praehistorica Posnaniensia”, t. X – XI, 47 – 77.
- Koško A. 1979 *Rozwój kulturowy społeczeństw Kujaw w okresie schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu*, Poznań.
- Koško A. 2001 *Zagadnienie wczesnobrązowej cezury w rozwoju „szlaku” Krym – Jutlandia*, (w:) J. Czebreszuk, M. Kryvalcevič, P. Makarowicz (red.) *Od neolityzacji do początków epoki brązu. Przemiany kulturowe w międzyrzeczu Odry i Dniepru między VI i II tys. przed Chr.*, „Archaeologia Bimaris”, t. 2, Poznań, 283 – 290.
- Koško A. 2002 *Fluted Maces in Cultural Systems of the Borderland of Eastern and Western Europe: 2350 – 800 BC. Taxonomy, genesis, function*, (w:) A. Koško (ed.) *Fluted Maces in the System of Long-Distance Exchange Trails of the Bronze Age: 2350 – 800 BC*, „Baltic-Pontic Studies”, t. 11, 31 – 81.
- Kristiansen K. 1998 *Europe before history*, Cambridge.
- Kristiansen K., Larsson T.B. 2005 *The Rise of Bronze Age Society. Travels, Transmissions and Transformations*, Cambridge.
- Kristiansen K., Larsson T.B. 2007 *Contacts and travels during the 2nd Millennium BC. Warriors in move?*, (w:) J. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis, R. Laffineur (ed.) *Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory Across Borders*, Liège, 25 – 32.
- Levy-Strauss C. 1992 *Zasada wzajemności*, (w:) M. Kempny, J. Szmatka (red.) *Współczesne teorie wymiany społecznej. Zbiór tekstów*, Warszawa, 106 – 130.
- Libera J. 2001 *Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i Zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza)*, Lublin.
- Lukashina N.P., Kharin G.S. 1999 *Criteria for the recognition of the Prussian suite (formation) and Prussian horizon*, (w:) B. Kosmowska-Ceranowicz, H. Paner (ed.) *Investigations into Amber*, Gdańsk 1999.
- Makarowicz P. 1998 *Rola społeczności kultury iwieńskiej w genezie trzcinieckiego kręgu kulturowego (2000 – 1600 BC)*, Poznań.
- Makarowicz P. 2000 *Concerning the Development of the Metallurgy in Early Bronze Age Societies on the Polish Lowlands*, „Lietuvos Archeologija”, t. XIX, 221 – 239.

- Makarowicz P. 2003 *The Construction of Social Structure: Bell Beakers and Trzciniec Complex in North-Eastern Part of Central Europe*, „Przegląd Archeologiczny”, t. LI, 123 – 158.
- Makarowicz P. 2005 *Gesellschaftliche Strukturen der Glockenbecherkultur im Gebiet zwischen Weichsel und Oder*, „Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift”, H. 1, 27 – 58.
- Makarowicz P. 2008 *Elitarne pochówki z kurbanu komarowskiego w Ivanju na Wołyniu — zarys możliwości interpretacyjnych*, (w:) J. Bednarczyk, J. Czebreszuk, P. Makarowicz, M. Szymt (red.) *Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Koško w 60. rocznicę urodzin*, Poznań, 333 – 352.
- Makarowicz P. 2009 *Baltic-Pontic interregional routes at the start of the Bronze Age*, (w:) A. Koško, V. Klochko (red.) *Routes between the seas: Baltic — Bob — Bug — Pont from the 3rd to the middle of the 1st millennium BC*, „Baltic-Pontic Studies”, t. 14, 302 – 337.
- Makarowicz P. 2010 *Trzciniecki krąg kulturowy — wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*, Poznań.
- Makarowicz P. 2010a *Geneza kurbanów w trzcinieckim kręgu kulturowym*, (w:) H. Kowalewska-Marszałek, P. Włodarczyk (red.) *Kopce neolityczne i z początków epoki brązu w świetle nowych i najnowszych badań. Materiały z konferencji w Niepołomicach 20 – 21.09.2007*, Kraków–Warszawa, w druku.
- Markova K. 1993 *Bersteinfunde in der slowakei während der Bronzezeit*, (w:) C. Beck, J. Bouzek (red.) *Amber in Archaeology. Proceedings of the Second International Conference on Amber in Archaeology, Libice 1990*, Praha, 171 – 178.
- Mauss M. 2001 *Antropologia strukturalna*, Warszawa.
- Moucha V. 1963 *Die Periodisierung der Unéicer Kultur in Böhmen*, „Sbornik Československé Společnosti Archeologické” t. III, 9 – 60.
- Mozsolics A. 1967 *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*, Budapest.
- Olexa L. 2003 *Kult*, (w:) 2002 (red.) *Między Mykenami a Bałtykiem. Kultura Otomani-Füzesabony*, Krosno–Warszawa, 89 – 93.
- Renfrew C. 1984 *Approaches to Social Archaeology*, Edinburgh.
- Renfrew C., Bahn P. 2002 *Archeologia. Teorie. Metody. Praktyka*, Warszawa.
- Sahlins M. 1972 *Stone Age Economics*, Chicago.
- Sahlins M. 1992 *Socjologia wymiany w społeczeństwach pierwotnych*, (w:) M. Kempny, J. Szmatka (red.) *Współczesne teorie wymiany społecznej. Zbiór tekstów*, Warszawa, 131 – 172.
- Sangmeister E. 1972 *Social-ökonomische Aspekte der Glockenbecherkultur*, „Homo: Zeitschrift für die vergleichende Forschung am Menschen”, t. XXIII, 188 – 203.
- Sava E. 2002 *Die Bestattungen der Naua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten*, Kiel.
- Sherratt A. 1993 *What Would a Bronze-Age World System Look Like? Relations Between Temperature Europe and the Mediterranean in Later Prehistory*, „Journal of European Archaeology”, t. 1(2), 1 – 57.
- Sherratt A. 1994 *The Emergence of Élites: Earlier Bronze Age Europe, 2500 – 1300 BC*, (w:) B. Cunliffe (red.) *The Oxford Illustrated Prehistory of Europe*, Oxford–New York, 244 – 276.
- Sulimirski T. 1964 *Barrow-Grave 6 at Komarów*, „University of London Institute of Archaeology Bulletin”, vol. IV, 171 – 188.
- Sulimirski T. 1968 *Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians*, London.
- Taras H. 1997 *Krzemieniarstwo kultury trzcinieckiej na wyżynach Wschodniomałopolskiej i Zachodniowołyńskiej oraz na zachodnim Polesiu*, (w:) J. Lech, D. Piotrowska (red.) *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, Warszawa, 163 – 183.
- Taras H. 2007 *The Directions of the Lublin Region Connections in the Older Bronze Period*, (w:) J. Baron, I. Lasak (red.) *Long Distance Trade in the Bronze Age and Early Iron Age*, „Studia Archeologiczne”, t. XI, 251 – 269.
- Vandkilde H. 1996 *From Stone to Bronze. The Metalwork of the Late Neolithic and Earliest Bronze Age in Denmark*, Moesgard.
- Zich B. 1996 *Studien zur regionalen und chronologischen Gliederung der nördlichen Aunjetitzer Kultur, Vorge-schichtliche Forschungen*, t. XX, Berlin–New York.
- Березанская С.С. 1972 *Средний период бронзового века в Северной Украине*, Киев.
- Березанська С.С., Гошко Т.Ю., Самолюк В.О. 2004 *Коллективное поховання тишинецької культури на р. Горинь*, „Археологія”, т. I, 111 – 125.
- Вангородська О.Г. 1985 *Вироби з янтарю в культурах енеоліту і бронзи України*, „Археологія”, т. I, 44 – 50.
- Генинг В.Ф., Жданович Г.Б., Генинг В.В. 1992 *Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казхастанских степей I*, Челябинск.
- Дергачев В.Е. 1986 *Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы*, Кишинев.
- Клочко В.И. 1994 *Металлургическое производство в энеолите — бронзовом веке*, (в:) *Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине*, Киев.
- Клочко В.И. 1998 *“Лобойківська металургія” (до проблеми східного кордону східнотишинецької культури)*, (w:) A. Koško, K. Czebreszuk (red.) „Trzciniec” — system kulturowy czy interkulturowy proces, Poznań, 217 – 237.
- Клочко В.И. 2006 *Озброєння та військова справа давнього населення України (5000 – 900 рр. до Р.Х.)*, Київ.
- Крушельницька Л.І. 2002 *Пам'ятка солевариння рубезу ранньої і середньої бронзи в північно-східних Карпатах*, „Записки Наукового Товариства імені Шевченка”, т. CCXLIV, Праці Археологічної комісії, 140 – 154.
- Крушельницька Л.І. 2006 *Культура Ноа на землях України*, Львів.
- Лагодовська О.Ф. 1948 *Войцехівській могильник бронзової доби на Волині*, „Археологія”, т. II, 62 – 77.
- Лысенко С.Д. 1998 *Результаты исследования могильника Малополовetskoe-3 на Киевщине в 1993 – 1997 годах*, (w:) A. Koško, J. Czebreszuk (red.) „Trzciniec” — system kulturowy czy interkulturowy proces?, Poznań, 95 – 117.
- Лысенко С.Д. 2001 *Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи*, (праца в масzynopisie) Інститут Археології Національної Академії Наук України, Київ.
- Лысенко С.Д. 2004 *Дополнения к археологической карте Фастовского района (1999 – 2004 гг.)*, (в:) *Археологічні пам'ятки Фастівщини. Матеріали до археологічної карти Київської області, Фастів*, 85 – 152.
- Рындина Н.В. 1980 *Металл в культурах шнуровой керамики украинского Предкарпатия, Подолии и Волини*, „Советская археология”, т. III, 24 – 42.
- Свешников И.К. 1968 *Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья ровенской области*, „Советская археология”, т. II, 159 – 168.
- Черных Е.Н. 1976 *Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР*, „Материалы и исследования по археологии СССР”, Москва.
- Шарафутдинова И.Н. 1987 *Бронзовые украшения сабатиновской культуры (к вопросу о контактах)*, (b:) *Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины*, Київ, 69 – 86.